

KADOC *INTERNATIONALE* NIEUWSBRIEF 2011

COLOFON

MEDEWERKERS

Lieve Claes
Jan De Maeyer
Karim Ettourki
Godfried Kwanten
Pieter Raymaekers
Rie Vermeiren
Jean-Luc Vellut
Luc Vints
Staf Vos

VORMGEVING

Alexis Vermeylen

ILLUSTRATIES

KADOC

JAARLIJKS

INHOUD

- 2
Het glazeniersatelier Capronnier. Belgisch pionier van het gebrandschilderde glasraam in de negentiende eeuw
- 6
Inventaris archief Leo Tindemans online. 60 jaar Belgische en internationale politiek
- 9
Niet-Europese collecties op KADOC. Gedeeld erfgoed, rijke verscheidenheid, grote verantwoordelijkheid
- 12
Grenzeloos boeiend. Studiedag over migrantenorganisaties en hun erfgoed
- 15
Religie, kolonisatie en dekolonisatie in Congo. Verslag van een colloquium
- 18
‘Zing en wees vrolijk!’ Een project en enkele pistes voor onderzoek naar muziekcultuur
- 21
Engineering a New World. Een internationale blik op de geschiedenis van het Belgische ingenieursberoep

Het glazeniersatelier Capronnier

Belgisch pionier van het
gebrandschilderde glas-
raam in de negentiende
eeuw

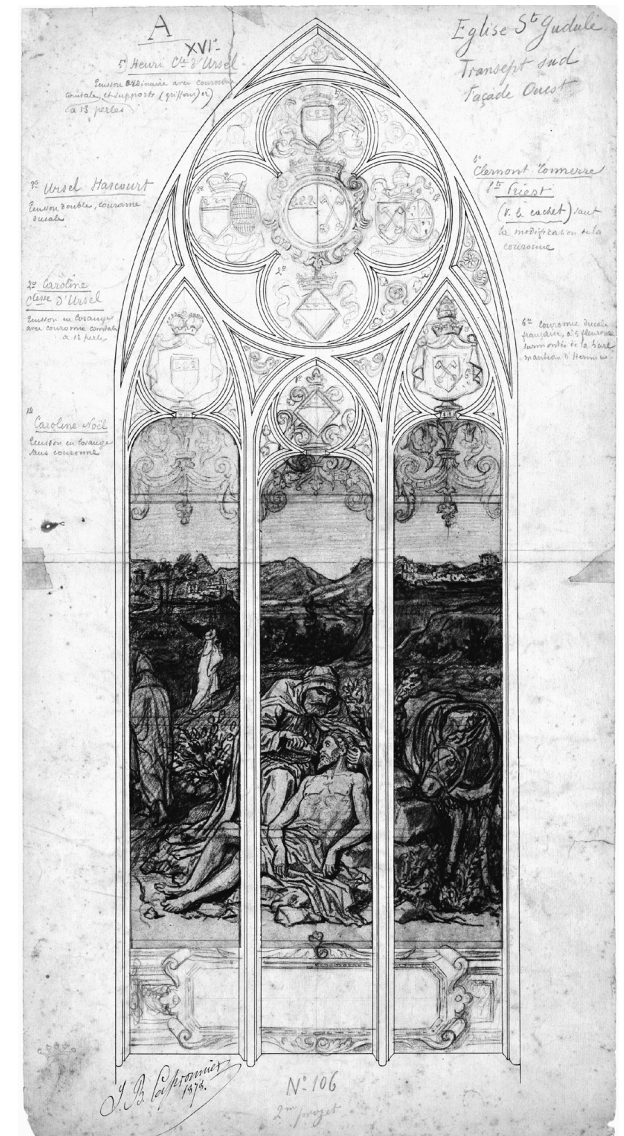
DRIE GENERATIES

De Franse stichter van het atelier, François Capronnier (1779-1853), werkte als expert in glazuren en emailverven een tijdlang in de porseleinindustrie van Sèvres. Om een nog onbekende reden verhuisde hij omstreeks 1820 met zijn gezin naar Schaarbeek. Hij was gefascineerd door het patrimonium aan oude glasramen in het Brusselse en door de technieken van dat kunstambacht, dat in de achttiende eeuw verwaarloosd en zo goed als vergeten was. In december 1828 bekam hij een brevet voor de uitvinding van een nieuw procédé van brandschildering op glas. Zo zette hij zijn eerste stappen in de discipline.

De omstandigheden waren hem gunstig gezind. Koning Leopold I was bereid veel te investeren in de restauratie van gebouwen en monumentale kunstwerken om het jonge België te herinneren aan een roemrijk verleden en het een culturele identiteit te verschaffen. Diens raadgever Amedée de Beaufort had een grote liefde voor de glasmalkunst. Hij was de eerste privéopdrachtgever van Capronnier (kasteel de Bouchout in Meise) en werd ook de eerste voorzitter van de in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten. In die functie nam de Beaufort het initiatief tot grote restauratiecampagnes van historische glasramen, zoals die in de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk in Brussel. Dat was voor Capronnier de eerste grote uitdaging, waarmee zijn atelier onmiddellijk naam en faam verwierf.

Zijn gedegen technische kennis gaf François door aan zijn zoon Jean-Baptiste (1814-1891), die zich vanaf 1836 ten volle toelegde op de glasmalkunst en in 1839 het atelier in Brussel overnam. Onder zijn leiding kende dat zijn absolute hoogtepunt, zowel kwantitatief als kwalitatief. Het kreeg via de Koninklijke Commissie veel belangrijke restauratieopdrachten en redde zo - naar de normen van die tijd - een belangrijk en verwaarloosd patrimonium.

Zijn veelzijdigheid maakte Jean-Baptiste zonder twi-
fel tot de belangrijkste figuur in de geschiedenis van het
atelier. Hij combineerde technische knowhow met een
grote kunsthistorische belangstelling en een uitgespro-

Voorontwerp van Jean-Baptiste Capronnier voor een glasraam in de
Brusselse Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk (nu kathedraal), 1878.
[KADOC, BE-942855-1444-20-18]

In de kunsthistorische naslagwerken wordt het door niemand betwist: het glazeniersatelier Capronnier legde het fundament voor de herleving en de herwaardering van het gebrandschilderde glasraam in de negentiende eeuw in België. Vreemd genoeg vertaalde die erkenning zich tot dusver amper in onderzoek en publicaties. Hopelijk komt daar verandering in nu het atelierarchief Capronnier, dat eind 2006 werd aangekocht door de Vlaamse Gemeenschap en vervolgens gedeponeerd op KADOC, volledig is geïnventariseerd.

Het glazeniersatelier Capronnier staat voor bijna een eeuw artistieke activiteit, van omstreeks 1829 tot 1909: kennis en vakmanschap werden drie generaties doorgegeven van vader op zoon. De naam is verbonden aan de creatie van talloze belangrijke glasraamensembles en aan de restauratie van vele historische brandglazen die tot de topstukken van ons erfgoed behoren. De excellentie reputatie van het atelier reikte tot ver buiten de grenzen van België: de deelname aan vrijwel alle wereldtentoonstellingen en de aldaar behaalde prijzen hebben daartoe ongetwijfeld bijgedragen.

ken talent voor tekenen. Daarin bekwaamde hij zich aan de Brusselse Academie bij de toenmalige directeur en professor teken- en schilderkunst François Navez. Jean-Baptiste deed meermaals een beroep op zijn leermeester om glasraamontwerpen uit te tekenen op ware grootte. Navez was erg belangrijk voor het atelier. Hij onderhield contacten met veel adellijke en vooraanstaande families en zetelde in verschillende culturele organisaties. Bovendien vormde hij veel kunstenaars, die als cartonnier voor het atelier Capronnier zouden hebben gewerkt, onder wie Charles Degroux (1825-1870) en Constantin Meunier (1831-1905). Na de dood van zijn vader in 1891 en de verdeling van de erfenis besloot Jules-Adrien Capronnier (1838-1914) in de bestaande gebouwen in de Rogierstraat in Schaarbeek opnieuw een atelier op te starten samen met kartontekenaar François-Ambroise Comère. Beiden, opgeleid en werkzaam bij Jean-Baptiste, bleven de naam van het huis eer aandoen door de hoogstaande kwaliteit van de tekening en de technische uitvoering. Zij voltooiden verschillende nog lopende projecten en bleven de traditionele modellen uit de bloeitijd van het atelier getrouw volgen. Het atelier Comère-Capronnier, dat geen eigen vernieuwende stijl ontwikkelde, bleef nog productief tot 1909.

WEL EN WEE

Na het overlijden van Jean-Baptiste Capronnier in 1891 werden zijn kunstcollectie, zijn bibliotheek en het tekeningenarchief van het atelier openbaar verkocht. In de *Catalogue de la collection de cartons de vitraux peints de la succession de J.B. Capronnier à Bruxelles* (1892) staan 3280 loten met tekeningen in detail beschreven. Een 1000-tal loten werden verworven door de Belgische overheid, die ze onderbracht in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, wat aantoonde dat het archief toen al van grote waarde werd geacht voor het nationale patrimonium. Dat archiefdeel omvat dan ook in hoofdzaak kartons voor de restauratieprojecten van historische glasramen in België.

De overige loten, in hoofdzaak nieuwe creaties uit de periode van Jean-Baptiste, werden teruggekocht door zoon Jules-Adrien en diens compagnon Comère. Toen zij in 1909

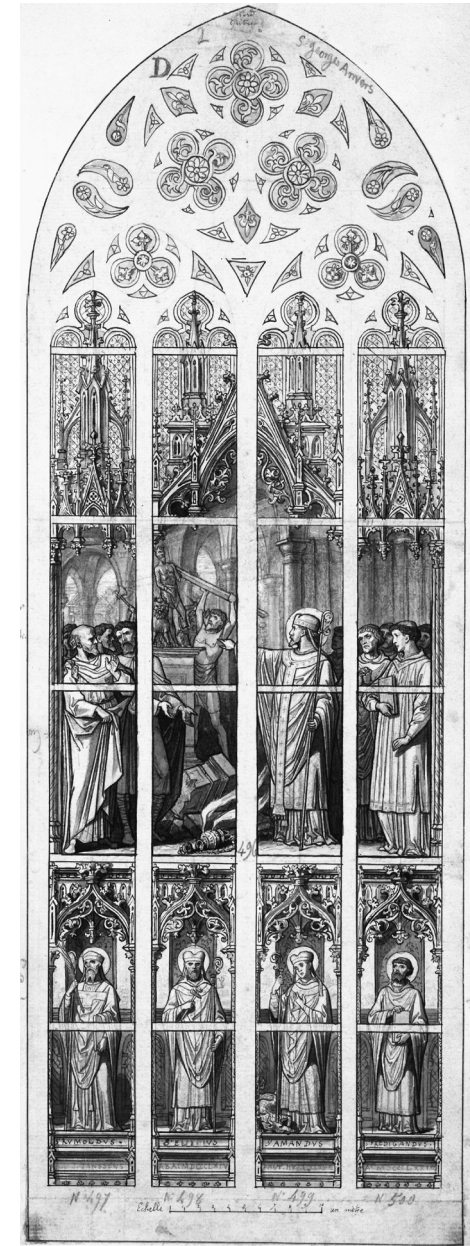
hun werkzaamheden staakten, werd het archief, aangevuld met het archief Comère-Capronnier, achtereenvolgens overgenomen door de schilders-glazeniers Arthur Wybo, Lechantre-Massy en Roger Coppe. Diens zoon Xavier bood het enkele jaren geleden aan op de kunstmarkt. Het was uiteindelijk de Vlaamse Gemeenschap die het archief in november 2006 aankocht om het te behoeden voor versnippering en vertrek naar het buitenland.

In het voorjaar van 2007 werd het archief door de Vlaamse overheid in depot gegeven aan KADOC met de opdracht het te ontsluiten en open te stellen voor onderzoek. In overleg met het Agentschap Kunsten en Erfgoed van de Vlaamse Gemeenschap gingen de inventarisatie en de conservering van het archief van start in 2008. Het eindresultaat werd voorgesteld op een studiedag in oktober 2010.

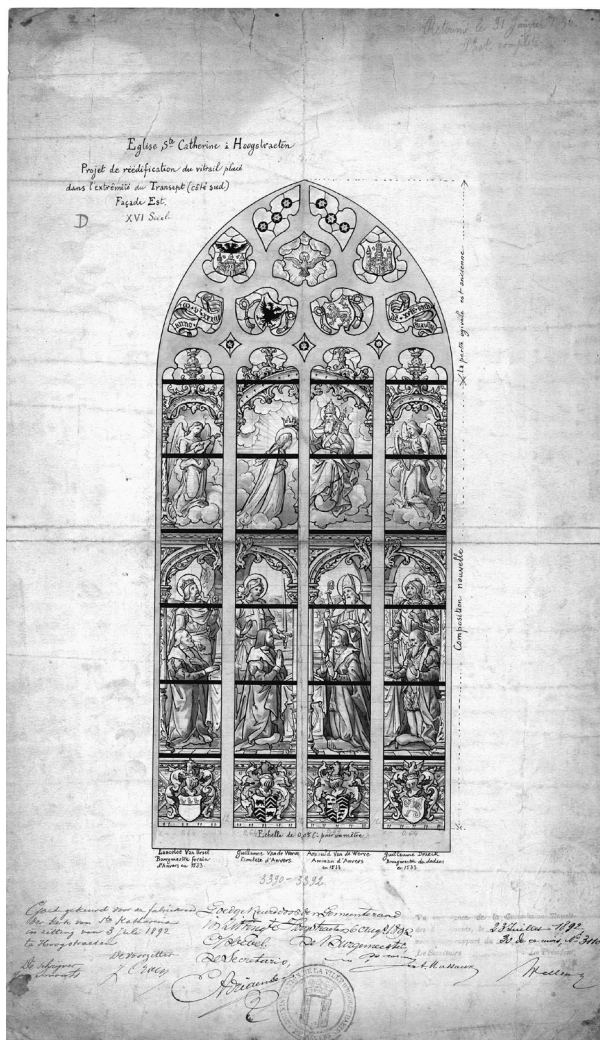
INHOUD

Van het bedrijfsarchief Capronnier bleven enkel de ontwerptekeningen voor glasramen bewaard, dus geen projectdossiers en -correspondentie, order- en kasboeken, atelierregisters noch personeelsadministratie. Het gaat om een kleine 4000 tekeningen, waaronder schetsen, voorstudies en ontwerpen op schaal, presentatietekeningen met alle stempels en signaturen van de opdrachtgever, de adviserende Commissie voor Monumenten en de subsidiërende instanties, soms technische tekeningen, maar in hoofdzaak kartons. Dat zijn gedetailleerde ontwerptekeningen op ware grootte die als model dienden bij de uitvoering. De diverse soorten tekeningen en hun onderlinge samenhang illustreren en verduidelijken het wordingsproces van het glasraam, de keuzen die werden gemaakt, de wijzigingen die werden aangebracht.

De bewaarde ontwerptekeningen hebben betrekking op de nieuw gecreëerde glasramen in de productieperiode van Jean-Baptiste Capronnier en het atelier Comère-Capronnier. Het gaat in hoofdzaak om ramen voor kerken, kapellen en openbare gebouwen, 305 in het totaal, waarvan het merendeel (191) in het buitenland, vooral Groot-Brittannië (120) en Nederland (52). De vroegst gedateerde stukken

Ontwerp van Jean-Baptiste Capronnier voor een glasraam in de Antwerpse Sint-Joriskerk, s.d. [KADOC, BE-942855-1444-4-17]

Ontwerp van een glasraam door Comère-Capronnier voor de Sint-Catharinakerk van Hoogstraten, 1892. [KADOC, BE-942855-1444-45-3]

stammen uit de jaren 1840. Ze zijn een rijke bron voor de kunstgeschiedenis en de erfgoedzorg.

De tekeningen mogen dan enkel de aanzet tot het eigenlijke kunstwerk zijn, hun artistieke waarde mag zeker niet worden onderschat. De lijnvoering in potlood, vet krijt of houtskool is vaak zeer onbevengend en geeft daarom ook op een zeer directe wijze voeling met het genie van de kunstenaar. Om het goedgekeurde ontwerp op schaal uit te tekenen op ware grootte, deden de Capronniers een beroep op de meest vooraanstaande historie- en genreschilders van hun tijd. Elke tekenaar had zijn specialisme - portretten, handen, landschappen, textuur van materialen - en in het archief, zelfs op een en hetzelfde karton, zijn dan ook meerdere 'handen' te onderscheiden. De figuren en scènes werden tot in het kleinste detail weergegeven: expressieve gezichten en houdingen, licht- en schaduwwerking die volume geeft aan de figuren, de diepte in de compositie, de weergave van de stoffen, niets werd aan het toeval of aan de fantasie van de glasschilders overgelaten.

INVENTARISATIE

Hoewel er geen atelierregister bewaard bleef, kon aan de hand van de nummering op de tekeningen de wijze van registratie in het atelier worden gereconstrueerd. De beschrijving in de veilingcatalogus van 1892 is daarop gebaseerd en verschaft ook informatie over hoe de tekeningen werden bewaard. Die catalogus diende als uitgangspunt bij de inventarisatie van het archiefdeel van Jean-Baptiste. Voor de ontsluiting van het deel Comère-Capronnier was een dergelijk werkinstrument niet voorhanden.

De oorspronkelijke bewaringswijze, die gezien de materiële toestand van de tekeningen zeker moest worden gerespecteerd en de expliciete vraag van de Vlaamse Gemeenschap naar een schade-inventaris om haar toekomstig conserveringsbeleid op af te stemmen, hebben doen besluiten tot een stuksgewijze ontsluiting. De tekeningen werden per land alfabetisch op plaatsnaam en vervolgens op site geordend. Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen de ontwerpen voor kerken, kapellen en openbare gebouwen enerzijds en projecten voor particulieren anderzijds.

De tekeningen van de verschillende generaties Capronnier werden per site samengebracht.

De inventaris van Capronnier werd ingeladen in het programma ScopeArchiv, dat deel uitmaakt van LIAS (Leuven Integraal Archiveringssysteem). Hij is aldus online raadpleegbaar. Al gedigitaliseerd tekeningen kunnen vanuit de beschrijvingsfiche worden opgeroepen en zijn in de daaraan gekoppelde beeldbank te bekijken. De onderzoeker kan tot op de kleinste details inzoomen.

PRESERVATIE

Gelijklopend met de inventarisatie werden de tekeningen recto verso in de mate van het mogelijke voorzichtig gereinigd met een zachte borstel en/of stofzuiger waarvan de zuigkracht regelbaar is. Vooral de materiële verzorging van de vaak fragiele kartons, met afmetingen van 3 tot 8 m², vergde veel tijd. Ze werden in het atelier opgerold bewaard zonder wikkel en zijn dus erg vervuild en aan de randen gescheurd. Vaak waren ze voor lange tijd samengeplakt en hebben ze dus plooiën, waardoor de tekening niet meer te vlakken is zonder bijkomende schade. Uiteraard hangt dat samen met de zeer verscheiden kwaliteit van het papier en ook het gebruikte fixatief speelt een (nefaste) rol. De lijm - de kartons bestaan uit aan elkaar gelijmde vellen - is bovendien een voedingsbodem voor schimmels. Ten slotte hebben de ingrepen van de opeenvolgende eigenaars, zoals ondeskundig herstel van scheuren met ordinair plakband, verdere schade aangericht.

Na de reiniging werden de tekeningen opnieuw in hun oorspronkelijke bewaringsvorm, bepaald door hun afmetingen, gebracht en verpakt in aangepaste duurzame materialen. De tekeningen op schaal worden vlak bewaard in zuurvrije mappen, die op hun beurt in portefeuilles van zuurvrij karton zijn ondergebracht. De meest fragiele schaalontwerpen, vooral die op calqueerpapier, kregen als extra bescherming een polyesterhoesje, dat zuurvrij en chemisch inert is, zonder weekmakers en met een hoge resistentie tegen warmte en vochtigheid. De kleine kartons bleven vlak bewaard, rechtstreeks in de portefeuilles. De buitenmaatse kartons werden elk apart opgerold, gewik-

keld in zuurvrij zijdepapier en vormvast gehouden door linten, waarop ook het inventarisnummer is aangebracht. De rollen worden op hun beurt bewaard in dozen van zuurvrij karton, gestockeerd in op maat ontworpen rekken in een geacclimatiseerd depot.

De in de inventaris geïntegreerde schademeting per tekening dient als referentie-instrument voor de conservering van de stukken. De Vlaamse Gemeenschap heeft reeds tweemaal een lot tekeningen, telkens ter grootte van een 100 m², laten conserveren door papierspecialisten.

ONDERZOEKSMOGELIJKHEDEN

De glasramen van de Antwerpse Sint-Jacobskerk en O.-L.-V.-kathedraal, van de Sint-Gummaruskerk in Lier en de Sint-Catharinakerk in Hoogstraten, van de Sint-Michielskerk in Gent en de basiliek van Tongeren zijn bakens in onze cultuurgeschiedenis. Om een dergelijk patrimonium kunst-historisch te bestuderen, te conserveren en waar nodig deskundig te restaureren, moeten monumentenzorgers en restaurateurs kunnen terugvallen op historische bronnen. Het archief Capronnier bezit een schat aan informatie over deze en andere glasramen in België van de vijftiende tot het begin van de twintigste eeuw en is als zodanig een fundament voor ons collectief geheugen. Voor het (kunst) historisch onderzoek van zowel de restauratiepraktijk als van het creatieve oeuvre van het atelier Capronnier is het onontbeerlijk en bezit het een ijkwaarde voor een verantwoorde monumentenzorg. Het blijft wel jammer dat het bedrijfsarchief niet is bewaard.

Veel aspecten van het atelier Capronnier dienen nog te worden onderzocht: zijn pioniersrol in de Belgische en Europese glasschilderkunst, zijn specifieke kwaliteiten en verdiensten, zijn technische procedés en restauratiepraktijk, en de evoluties doorheen de opeenvolgende generaties. Ook de medewerkers van het atelier verdienen aandacht: Capronnier deed voor het tekenen van de kartons vaak een beroep op de meest vooraanstaande historieschilders van zijn tijd, die echter dat werk zelden of nooit signeerden. Wil men hun creatieve hand identificeren, dan is een vergelijkende studie aangewezen.

Het atelier van Jean-Baptiste Capronnier heeft erg veel geëxporteerd, vooral dan naar Groot-Brittannië. De vraag dringt zich op waarom een buitenlands atelier opdrachten kreeg, zeker vanuit Engeland, waar de traditie van het gebrandschilderde glasraam immers veel beter in stand was gehouden dan op het Europese vasteland. Zijn er exclusieve samenwerkingsverbanden of bepaalde netwerken? Voor Nederland was dat in elk geval zo. Architect Hendrik van Tulden uit Tilburg (°1819 - Schaarbeek 1903) deed voor de beglazing van zijn nieuwbouwwerken stevast een beroep op Capronnier. Ook Lambertus Christiaan Hezenmans, die vanaf 1868 de feitelijke leiding had van de restauratie en de neogotische inrichting van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, liet zijn ontwerpen voor de glasramen in een vlakke, lineaire stijl realiseren door Capronnier, die ze in zijn kartons en op glas omzette in plastische figuren en scènes.

In Nederland en Groot-Brittannië heeft Capronnier bovendien niet enkel gewerkt voor rooms-katholieke kerken, maar ook voor protestantse en anglicaanse bedehuizen. Dat staat nooit expliciet vermeld op de ontwerpen, maar komt wel tot uiting in de keuze van het iconografisch programma door de opdrachtgever. Ook nieuwe negentiende-eeuwse devoties, zoals die van het Heilig Hart, of dogma's, zoals dat van de Onbevleete Ontvangenis van Maria in 1854, bieden een interessante invalshoek voor verder iconografisch onderzoek.

De verwerking van het glazeniersatelier Capronnier op KADOC is een model van inventarisatie en preservering en opent tal van perspectieven voor het onderzoek en de restauratie van het negentiende-eeuwse glasramenpatrimonium in binnen- en buitenland.

Inventaris archief Leo Tindemans online 60 jaar Belgische en internationale politiek

GODFRIED KWANTEN

Tijdens een academische zitting in het Europees Parlement werd op 8 november 2011 het archief van minister van staat Leo Tindemans voorgesteld. Sinds kort is de inventaris van zijn persoonlijk archief immers raadpleegbaar op het internet. KADOC rondde de ordening en beschrijving van dat archief af en bracht de resultaten daarvan online via zijn geautomatiseerd archiveringssysteem LIAS. Niet de archiefdocumenten zelf zijn raadpleegbaar op het web, wel het werkinstrument dat onderzoekers toelaat hun weg te vinden in dat omvangrijke archief. Dankzij die inventaris zal het archief zonder twijfel uitgroeien tot een van de belangrijkste bronnen voor onderzoek over de Belgische politiek en de Europese integratie in de afgelopen halve eeuw.

Een goede archiefinventaris leest als een boek en brengt de archiefvormer, in dit geval Leo Tindemans, zorgvuldig in beeld. Ook deze inventaris weerspiegelt uitstekend zijn persoon en opvattingen, zijn activiteiten en functies, zijn interesses en contacten en dat voor een periode van ruim zestig jaar, van het begin van de jaren 1950 tot op vandaag. In het archief keren voor elke loopbaanfase van Tindemans een aantal constanten of leidmotieven terug. Die domeinen typeren Tindemans als mens en politicus en bevatten telkens cruciale en unieke historische informatie. Een vijftal van die rode draden duiken in het archief op.

'De voorstelling van het archief van Leo Tindemans in het Europees Parlement op 8 november 2011. V.l.n.r.: CD&V-voorzitter Wouter Beke, KADOC-archivaris Godfried Kwanten, KADOC-voorzitter Emmanuel Gerard, voorzitter van de EPP-groep van het Europees Parlement Joseph Daul en Leo Tindemans.

RIJKDOM EN VERSCEIDENHEID

Ten eerste valt de grote rijkdom en verscheidenheid aan thema's op, het resultaat van de brede intellectuele horizon van Tindemans. De enorme diversiteit aan archiefdossiers is uniek in een persoonsarchief; ze illustreert Tindemans' eruditie en belezenheid, zijn ruime en diverse interessesferen. Zijn belangstelling ging uit naar alle sectoren van het maatschappelijk leven, naar cultuur en onderwijs, handel en economie, geschiedenis en diplomatie, binnen- en buitenland. Zijn archief is werkelijk encyclopedisch, het toont Tindemans als een homo universalis op het domein van mens en samenleving.

Wat de Belgische interne politiek betreft, zijn de belangrijkste vraagstukken uit de periode 1950-1990 aanwezig in het archief. De strijd tegen de economische crisis en de eerste fasen in de Belgische staatshervorming beheersen de dossiers uit de jaren 1970. Als minister van Gemeenschapsbetrekkingen in de regering Eyskens speelde Tindemans een cruciale rol in de grondwetsherziening van 1970, die de gemeenschappen en gewesten introduceerde. Eenmaal zelf premier (1974-1978) belandde Tindemans in eindeloze palavers over de uitvoering van die grondwetsherziening, meer bepaald de toepassing van het artikel 107quater over de gewestvorming. De partijvoorzitters tekenden met het Egmontpact een federale hervorming uit op basis van drie gewesten. Omdat premier Tindemans noch met de inhoud van dat pact (o.a. grondwettelijke bezwaren),

noch met de wijze waarop het tot stand kwam, akkoord kon gaan, bood hij in oktober 1978 het ontslag van zijn regering aan de koning aan. Een half jaar later zou hij, nadat Wilfried Martens eerste minister was geworden, tot voorzitter van de CVP worden geplebisciteerd. Deze cruciale periode in de Belgische politiek én in Tindemans' loopbaan, is bijzonder goed vertegenwoordigd in het archief.

INTERNATIONALE ORIËNTATIE

Uit het archief van Tindemans spreekt ten tweede een zeer sterke internationale oriëntatie. Al als student en jong partijmedewerker getuigde hij van die passie voor het buitenland en de internationale politiek. Als opvolger in het Belgische parlement van de Antwerpse politicus Frans Van Cauwelaert erfde hij diens belangstelling voor de Europese én de Atlantische ruimte. De functie van minister van Buitenlandse Zaken (1981-1989) paste Tindemans dan ook als gegoten. In die periode werd hij onder andere geconfronteerd met de rakettenkwesitie en het uiteenvallen van het Oostblok. Dossiers inzake diplomatieke contacten met opkomende landen en continenten, vooral met Afrika en Latijns-Amerika, zijn ruim beschikbaar.

Het Europese engagement is nadrukkelijk aanwezig in Tindemans' archief. Al van in de jaren 1950 duiken bundels op die getuigen van zijn overtuiging als Europees federalist; hij koestert het christelijk en Europees erfgoed. Eenmaal zelf nauw betrokken bij het Europese integratiebeleid vermenigvuldigen zich de dossiers over thema's als de uitbreiding van de Europese Gemeenschap, de stapsgewijze uitbouw van supranationale organen, de eerste rechtstreekse Europese verkiezingen (juni 1979), de Europese toppen en Raden, de realisatie (met vallen en opstaan) van de monetaire en politieke unie, het beleid inzake landbouw, munt en handel, het veiligheids- en buitenlands beleid enzovoort.

Eén aspect verdient bijzondere aandacht. Zo is een belangrijk onderdeel van het archief gewijd aan het 'Rapport over de Europese Unie', beter bekend als het Tindemansrapport, daterend uit de jaren 1975-1976. De voorbereiding en genese van die blauwdruk, de voorafgaande consultaties,

de eindredactie en de ontvangst van het naar Tindemans genoemde rapport komen alle ruim aan bod in het archief.

CHRISTENDEMOCRATIE

Een derde rode draad in het archief vormt de christendemocratie, zowel op het Belgische als op het Europese niveau. Tindemans was een politicus met een overtuiging, met een inspiratie die hij regelmatig ter sprake bracht en die afstraalde op zijn politiek optreden. Hij behoorde tot die generatie die in 1945 in het Kerstprogramma van de CVP de leidraad vond voor de materiële en morele wederopbouw van het land. Vanuit zijn vele politieke mandaten trachtte hij voortdurend die christendemocratische identiteit, de personalistische idee te expliciteren en te actualiseren; zo blijkt uit honderden brieven, toespraken en artikels in zijn archief.

*CVP-congres van 23 februari 1974. Rechts zit Wilfried Martens.
[KADOC, Coll. Het Volk]*

Tindemans engageerde zich ook volop in internationale christendemocratische samenwerkingsverbanden, ook daarvan getuigt het archief ten overvloede. Hij was een centrale protagonist tijdens de discussies over de meest geschikte formule van internationale christendemocratische samenwerking. Vanaf de jaren 1950 was hij betrokken bij de Nouvelles équipes internationales, later werd hij secretaris-generaal van de Europese Unie van Christen-Democraten en speelde hij een rol in de Wereldunie. Als vanzelfsprekend zette hij zijn schouders onder de oprichting van de Europese Volkspartij, waarvan hij van 1976 tot 1985 de eerste voorzitter was. In het rechtstreeks verkozen Europees Parlement zetelde Tindemans als een politiek zwaargewicht, prominent aanwezig in de algemene vergadering en in de belangrijkste commissies. Van 1992 tot 1994 was hij de voorzitter en het gezicht van de christendemocratische fractie. Tindemans kan misschien niet worden

Affiche voor de parlementsverkiezingen van 1974. [KADOC, KCC170]

bestempeld als één van de founding fathers van de Europese samenwerking, die eretitel is weggelegd voor figuren als Robert Schuman en Jean Monnet, maar hij is wel een prominente vertegenwoordiger van een tweede generatie overtuigde Europeeërs die hun Europees idealisme in structuren en instellingen goten en optraden als bruggenbouwers tussen die eerste generatie en het Europa zoals we dat vandaag kennen. Tot de huidige Europese constructie leverde hij een wezenlijke bijdrage; daarvan getuigen tientallen lijvige dossiers.

Met zijn activiteiten in de christendemocratische familie, zowel op ideologisch, programmatorisch als organisatorisch vlak, plaatste Tindemans zich in de traditie van grote Belgische christendemocraten en geestverwanten als August De Schryver, Robert Houben en Theo Lefèvre. Zij

speelden, zoals Tindemans trouwens, een rol in de internationale christendemocratie die de schaal van hun kleine land van afkomst ruim overtrof. KADOC bewaart niet alleen hun archieven, maar ook die van christendemocratische 'Europeeërs' als Hendrik Heyman, Alfred Bertrand, Jean-Charles Snoy et d'Oppuers, Paul De Keersmaeker, Raf Chanterie, Lambert Croux, Maurice Dewulf, Jean-Luc Dehaene en Herman Van Rompuy. Die archieven trekken onderzoekers aan die zowel geïnteresseerd zijn in de identiteit en inspiratie van de christendemocratie, als in haar grensoverschrijdende coöperatie en haar bijdrage tot de Europese integratie.

PUBLICIST EN REDENAAR

Ten vierde toont het archief Tindemans als een man van het geschreven én het gesproken woord. Naast zijn politieke agenda vond hij de tijd om tientallen artikels en monografieën te publiceren over de thema's die hem na aan het hart lagen. Tijdens vergaderingen en gesprekken noteerde hij ook voortdurend. Die notities, niet altijd even gemakkelijk te ontcijferen, bevinden zich in het archief. Wat vooralsnog niet overkwam naar KADOC, zijn de Tindemans-dagboeken. Nagenoeg iedere avond noteerde Tindemans zijn relaas en indrukken van de afgelopen dag. De reeks dagboeken biedt een goudmijn aan gegevens uit de inner circle van de Belgische en Europese politiek. Intussen zei Tindemans de bewaargeving van die cahiers aan KADOC toe.

Bij het grote publiek blijft evenwel vooral het beeld hangen van Tindemans als een gedreven en begenadigd spreker. Enkele duizenden toespraken in het archief belichten dat aspect. Het betreft zowel uiteenzettingen voor exclusieve politieke en intellectuele fora, als tussenkomsten op het parlementaire spreekgestoelte en lezingen in honderden parochie- en collegezalen. Ondersteund door beeldmateriaal van o.a. televisieomroepen brengen die toespraken een uiterst bevolgen en charismatisch politicus ten tonele.

NETWERKEN

Uit het archief wordt ten vijfde duidelijk hoe Tindemans als politicus te werk ging. Technische dossiers zijn bijvoorbeeld slechts beperkt aanwezig. Tindemans was geen technocraat of dossiervreter. Hij was wel een politicus van overleg, overreding en dialoog. Uiterst overvloedig zijn de documenten die die aanpak illustreren en zijn duizenden formele en informele contacten weerspiegelen. Tindemans treedt in zijn archief naar voren als een spilfiguur in een internationaal netwerk van officiële en officiële contacten, gaande van Europese topbijeenkomsten tot beperkte informele sessies en overlegmomenten. Een uitgebreide correspondentie met generaties van Europese toppolitici, agenda's, vele notities en beknopte, handgeschreven verslagen tonen Tindemans als een stil diplomaat, een politicus van het vergelijk die veel belang hechtte aan interpersoonlijke contacten en de uitwisseling van overtuigingen en ideeën.

ONDERZOEK EN TOEGANKELIJKHEID

De vijf aspecten uit het Tindemansarchief zijn slechts het topje van de ijsberg. Tientallen thema's kunnen immers onderwerp vormen van toekomstig wetenschappelijk onderzoek. Het archief biedt daartoe een schat aan mogelijkheden. Niet alleen kunnen aspecten van de nationale en internationale politiek worden bestudeerd, ook evoluties van ideeën en overtuigingen kunnen worden onderzocht, naast processen van besluitvorming of persoonlijke netwerken.

KADOC stelt het archief-Tindemans op een gecontroleerde wijze open. Recente en vertrouwelijke dossiers blijven nog een tijdlang gesloten. De openstelling van het archief gebeurt in overleg met Leo Tindemans zelf, maar verloopt ook conform internationale archiefnormen. Nu al vinden internationale onderzoekers hun weg naar het archief.

Niet-Europese collecties op KADOC

Gedeeld erfgoed, rijke verscheidenheid, grote verantwoordelijkheid

JAN DE MAEYER

Zoals al meermaals is gebleken in de *KADOC-Nieuwsbrief*, heeft KADOC een verrassende rijkdom aan niet-Europese collecties. Die rijkdom is een uitdaging, maar brengt ook een grote verantwoordelijkheid met zich mee voor KADOC als cultureel archief en als erfgoedbibliotheek. Daarover hield directeur Jan De Maeyer op 26 augustus 2011 een uiteenzetting op de lezingenreeks 'Niet-Europese collecties' in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (Tervuren), een organisatie van het Agentschap Kunsten en Erfgoed van de Vlaamse overheid, het Instituut voor beeldende, audiovisuele en mediakunst (BAM) en FARO - Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. Daarbij lanceerde hij een oproep voor een adequate kwaliteitsgerichte financieringslijn voor de preservatie, bewaring, ontsluiting en valorisatie van dat 'gedeelde erfgoed'. Een eerste opstap daartoe zou de oprichting van een platform kunnen zijn van de instellingen die zich met dat gedeelde erfgoed inlaten.

De aandacht voor niet-Europese collecties is geen bevestiging van het moment, maar was altijd al een inherent onderdeel van de werking van KADOC. Door een strikte toepassing van het herkomst- en structuurbeginsel werden dergelijke (deel)collecties telkens goed gedocumenteerd en integraal ontsloten. Enige nuancering is wel op haar plaats: de KADOC-collecties laten vooral zien hoe niet-

*Inuitfamilie in een igloo, ca. 1940. De foto werd genomen door pater Franz Van de Velde in de oblatenmissie van Pelly Bay (Canada).
[KADOC, KFH244_0045]*

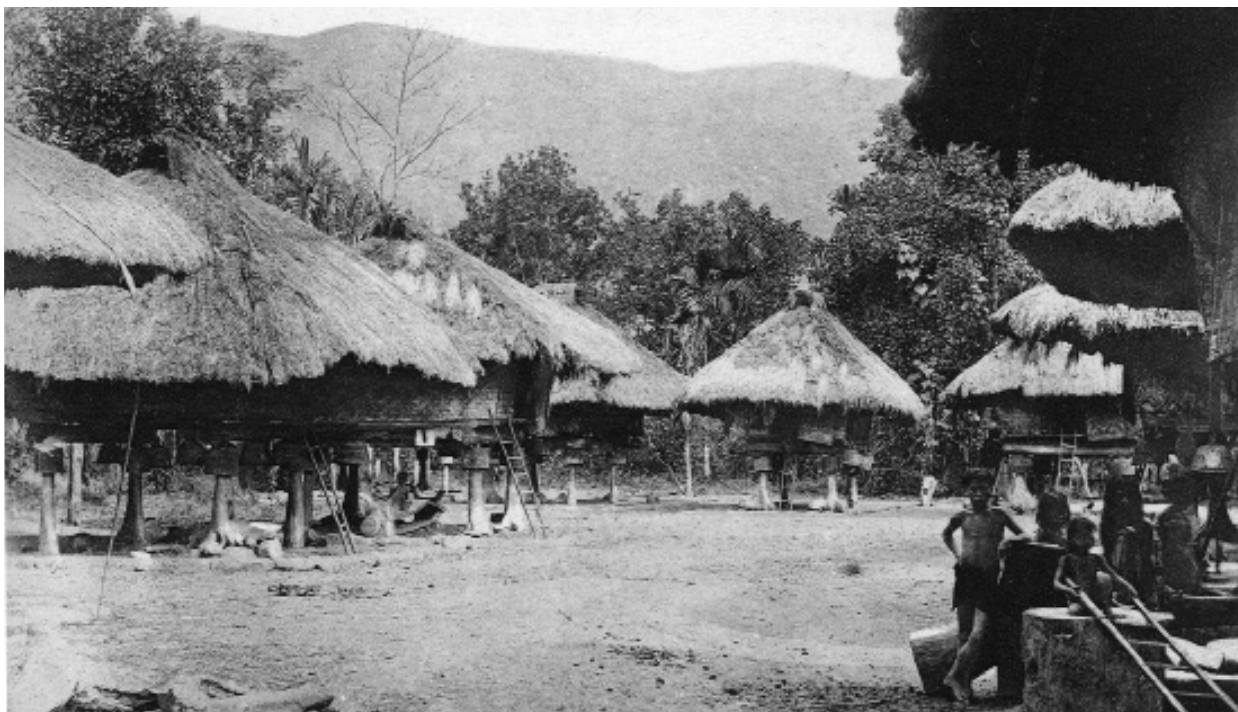
Europese culturen werden gepercipieerd. Het gaat dus in feite in grote mate om Europese (Vlaamse/Belgische) collecties waarin het niet-Europese wordt belicht. Denk bijvoorbeeld aan de vele missietijdschriften en de populaire reisverhalen in de Averbodereeks Uit Verre Landen.

DIVERSE COLLECTIEVORMERS

De zogenaamde niet-Europese collecties van KADOC zijn van zeer diverse afkomst. Onvermoed zijn de archieven van ngo's als Broederlijk Delen en Vredeseilanden of die van internationale organisaties als het Internationaal Christelijk Vakverbond en het Wereldverbond van de Arbeid en van hun vertegenwoordigers, zoals August Vanistendael (1917-2003). Ze bevatten heel evident wat dossiers met betrekking tot niet-Europese projecten of organisaties. Ook veel persoonsarchieven op KADOC getuigen van de niet-

Europese belangstelling van hun vormers. Voor de hand liggend zijn het (gemeenschappelijke) archief van de etnologen Nathal De Cleene (1870-1942) en Edouard De Jonghe (1883-1973) of dat van Jef Van Bilsen (1913-1996), die in 1955 luidop de onafhankelijkheid van Congo (zij het over dertig jaar) durfde te bespreken en die later een cruciale rol speelde in de Belgische ontwikkelings samenwerking.

De recente aandacht voor het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel kan hier eveneens worden vermeld. Het bruisende verenigingsleven van migranten is nog een grote onbekende. Om de zichtbaarheid daarvan te vergroten, startten Amsab-ISG en KADOC in november 2008 een intensief registratieproject 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel, 1830-heden' (zie www.migrantenerfgoed.be of www.odis.be). Dat beoogt onder

Dorp van de Ifugao, een van de inheemse bevolkingsgroepen op de Filipijnen. Prentbriefkaart [KADOC, Archief Scheutisten]

meer de ontwikkeling van een repertorium van zowel het diverse en rijke verenigingsleven van migranten in Vlaanderen en Brussel als van het documentaire erfgoed dat wordt gevormd en bewaard door die organisaties. In het kader daarvan zullen ook erfgoedcollecties aan de centra worden overgedragen.

De religieuze instituten leveren het merendeel van onze niet-Europese collecties. De actieradius van de meeste was immers zeer breed en oversteeg het vertrouwde Europa: van Noord-, Centraal- en Zuid-Afrika over Noord- en Latijns-Amerika tot het Aziatische continent, inclusief de vele eilandengroepen. Van lokale congregaties die werkten in een Vlaams-Belgische context, groeiden ze uit tot multinationals avant la lettre, sommige (zoals de Brugse xaverianen of de Gentse zusters van Liefde) al in de negentiende eeuw. Naverloop van tijd 'delokaliseerde' het hoofdbestuur

en vestigde het zich in Rome. Het evangelisatiewerk van de religieuze instituten ging bovendien vaak gepaard met een intense studie van de taal, de cultuur en de gebruiken van de 'te evangeliseren volkeren'.

VAN HET HOGE NOORDEN TOT HET VERRE OOSTEN

Een volledig overzicht van de niet-Europese KADOC-collecties zou ons te ver leiden. Wat volgt is een snelle reis om de aarde in enkele paragrafen.

De wereld van de Inuit in het Hoge Noorden komt tot leven in het archief van de oblaat Franz Van de Velde (1909-2002). Zijn dagboeken en persoonlijke notities geven een gedetailleerd beeld van het dagelijks leven, de jacht, het klimaat, de geschiedenis, de taal, de toponymie, de aardrijkskunde en

de geografie van de jachtgebieden van de Inuit. Zijn foto's en de films van zijn congregatie vullen dat beeld mooi aan.

In de Verenigde Staten van Amerika waren al vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw Vlaamse/Belgische missionarissen actief. Dat komt onder meer aan bod in het archief van de Vlaamse jezuïeten, onlangs nog aangevuld met een collectie van 'de grote zwartrok' Pieter-Jan De Smet (1801-1873), overgedragen door verre familieleden van hem in Chili. De congregatie van de hoger vermeldde broeders xaverianen werd zelfs speciaal opgericht met het oog op de missionering van Noord-Amerika. Ze werkten er samen met de vermeldde jezuïeten en met de redemptoristen. In hun archieven worden documenten over de stichting van de xaverianen bewaard, een mooi voorbeeld van hoe verschillende archieven naar elkaar verwijzen en een congregatiegeschiedenis in een bredere context plaatsen.

In Midden- en Zuid-Amerika werken dan weer de minderbroeders en de scheutisten. In hun archieven zitten bijvoorbeeld dossiers en beeldmateriaal over de leefgewoonten en cultuur van de lokale bevolking in Chili, Guatemala en Haïti, waar trouwens ook de dochters van Maria van Paridaens werkzaam waren. Bijzonder interessant is het verhaal van de mislukte Belgische kolonie in Guatemala (Santo Tomas) in het midden van de negentiende eeuw. De jezuïet Petrus Walle (1793-1877) verkende de missiemogelijkheden in opdracht van de Belgische staat. Daarover zijn heel wat stukken bewaard.

(Centraal-)Afrika is uiteraard zeer goed vertegenwoordigd in de archieven van de religieuze instituten. Ze waren alle actief in Congo en sommige ook in Rwanda en Burundi. Het was voor hen een prestigezaak om aan te sluiten bij het missie-elan van de eerste helft van de twintigste eeuw. Naast de orde- en congregatiearchieven, inclusief de scripta en de beeldarchieven, van de al vermeldde Vlaamse minderbroeders, scheutisten, redemptoristen en (Vlaamse en Franstalige) jezuïeten verdienen ook de archieven van Placide Tempels (1906-1977), Frans Bontinck (1920-2005), Marcel Storme (1921-1986) en Jos Ceuppens (1912-1986) een vermelding. En niet te vergeten zijn de rijke filmcollecties van onder meer de Witte Paters - toperfgoed - en de

scheutisten en de geluidsbanden van de passionist en Tete-laspecialist Rafaël Labaere (1913-2003).

Niet alleen Congo komt aan bod. In andere landen van Afrika waren eveneens Belgische missionarissen aanwezig. De Vlaamse jezuïeten bijvoorbeeld verkenden in de tweede helft van de negentiende eeuw Zambezië (Rhodesië). Daarover is veel briefwisseling bewaard. Een eeuw later, in de jaren 1980-1990, waren ze actief in het door honger getroffen Ethiopië. Ook daarvan getuigt het archief.

Over het Nabije Oosten en het Arabische schiereiland komen we meer te weten in de archieven van de redemptoristen en de minderbroeders. De eersten hadden hun zogenaamde Chaldeeuwse missie in Syrië, Libanon en Irak. De minderbroeders waren dan weer met hun custodie van het Heilig Land aanwezig in wat nu Israël en Palestina is. Vooral enkele persoonsarchieven, o.m. van Emmanuel Kenners (1827-1899) en Placidus Vendrickx (1836-1924), getuigen daarvan.

Het Indische subcontinent en Sri Lanka zijn prominent aanwezig in het archief, de scripta en de fotocollectie van de Vlaamse jezuïeten, vooral dan in de persoonlijke papieren van pater Constant Lievens (1856-1893). Buur China, inclusief Mongolië, was het werkterrein van de scheutisten en de minderbroeders. Hun archieven, publicaties en foto's bevatten waardevolle informatie daarover, zowel etnografisch en taalkundig als cartografisch en geografisch. Over Japan ten slotte vinden we materiaal in de archieven van de oblaten van de Onbevleete Ontvangenis van Maria (onder meer fotoreportages van individuele missionarissen in Japan), de jezuïeten (vooral dan de missionarissen Frans Boon (1927-2001) en Jozef Eylenbosch (1886-1978)) en de minderbroeders.

ONTSLUITING EN VALORISATIE

De vermelde archieven, met de beeldarchieven, worden via scopeArchiv/LIAS verwerkt. De dossiers worden er in hun onderlinge samenhang gepresenteerd én in combinatie met audiovisuele documenten ontsloten, zoals onder meer al het geval is voor het archief van de Vlaamse minder-

Missie van de Witte Paters in Tongres-Sainte-Marie (Lulenga, Oost-Congo), ca. 1920 [KADOC, KFA4775]

broeders. In de netwerkcatalogus Libisng zijn de publicaties, inclusief de rijke scripta van de religieuze instituten, terug te vinden. Die geïntegreerde aanpak, ondersteund door de Odis-databank, laat de rijke inhoud van de archieven, inclusief de niet-Europese gehelen, optimaal tot zijn recht komen. Het zal een mooie uitdaging zijn om in het kader van een toekomstplan voor de talrijke missiemusea, de vele gevarieerde objecten die zich daar bevinden ook op een - bij voorkeur - gecontextualiseerde wijze te ontsluiten en te valoriseren.

Omdat het hier gaat om 'gedeeld erfgoed', is het de verantwoordelijkheid en de opdracht van KADOC om die niet-Europese collecties wereldwijd ter beschikking te stellen. Digitalisering is daarvoor een dankbaar instrument, maar is maar zinvol indien de metadata niet alleen in het Nederlands aanwezig zijn. Die taalproblematiek doet zich ook op een ander vlak voor: heel wat archiefstukken en publicaties zijn in niet-Europese talen opgesteld. Daar stelt zich dus eveneens een (dure) 'vertaalslag'. Een optimale valorisatie van die collecties vraagt bovendien om een adequa-

te communicatie via onze meertalige website en jaarlijkse internationale nieuwsbrief.

Willen we deze niet-Europese collecties echt laten renderen, zowel op onderzoeksvlak als voor het grote publiek, dan is een samenwerking met niet-Europese partners aangewezen. KADOC heeft op dat vlak al ervaring, zoals meermaals vermeld in de *KADOC-Nieuwsbrief*. Denken we aan het project over de koloniale film, waarbij academische partners uit Congo, Rwanda en Burundi zijn betrokken, of aan de stages van Afrikaanse kerkelijke archivariissen (sinds 2008) en Franstalige archivariissen van de niet-Europese provincies van de congregatie van Scheut (2011).

De optimale ontsluiting van het 'gedeelde erfgoed' en zijn internationale valorisatie zijn echter slechts mogelijk mits voldoende geconcentreerde acties, een overlegplatform en de ontwikkeling van een adequate kwaliteitsgerichte financieringslijn. KADOC is daarvoor vragende partij.

Grenzeloos boeiend

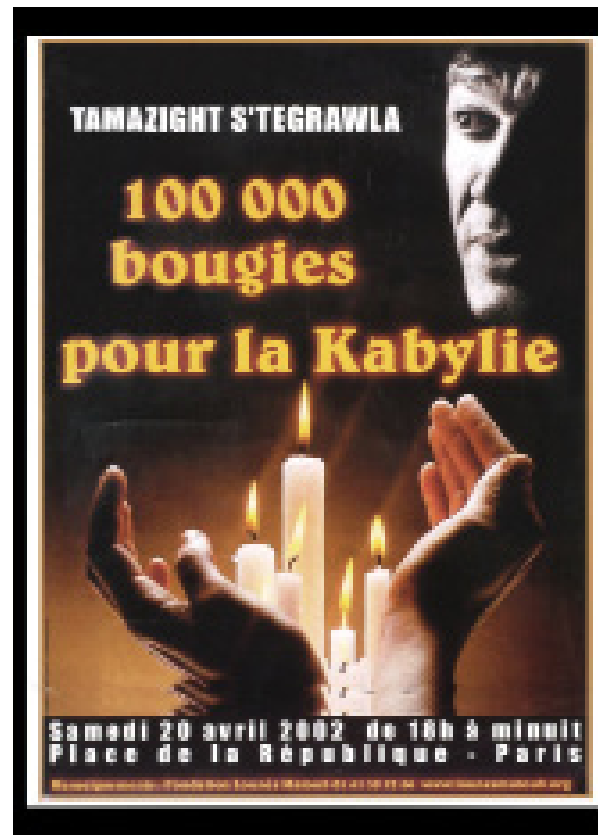
Studiedag over migranten-organisaties en hun erfgoed

KARIM ETTOURKI

Vlaanderen en Brussel kennen een bruisend verenigingsleven van migranten, dat vaak onbekend is bij het publiek. Om de zichtbaarheid daarvan te vergroten, startten KADOC en Amsab-ISG in november 2008 een intensief registratieproject 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel, 1830-heden'. Het initiatief beoogt de ontwikkeling van een repertorium van zowel het diverse en rijke verenigingsleven van migranten in Vlaanderen en Brussel als van het documentaire erfgoed ervan. Daarbij wordt vooral gefocust op de archieven, publicaties en audiovisuele bestanddelen die gevormd en bewaard worden door de organisaties van migranten. Het project wil het migrantenmiddenveld sensibiliseren voor het onderzoeks- en publieksgerichte potentieel van hun (documentaire) erfgoed. Het wil ook bruggen slaan tussen die organisaties van 'nieuwe Vlamingen' en de expertise die beschikbaar is in de Vlaamse erfgoedinstellingen. Daartoe worden ook praktijkgerichte seminars georganiseerd.

HET VERGETEN MIDDENVELD

Aan het slot van de eerste fase van het stafkaartproject (gefinancierd door het FWO-Max Wildiersfonds) werden de resultaten ervan eind februari 2010 voor het voetlicht gebracht op een eerste workshop 'Het vergeten middenveld? Migrantenorganisaties en hun erfgoed' in het Vlaams Parlement. Daar werd gerapporteerd over de stand van zaken van het historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar enkele migrantengemeenschappen in Vlaanderen. Onderzoekers analyseerden de verschillende

Affiches bewaard door het Franse documentatiecentrum Génériques.

migratiegolven en de manifestatie van migrantenmiddenveldorganisaties in de samenleving. Migrantenorganisaties kregen ook de gelegenheid om hun rijke culturele werking aan het publiek voor te stellen.

In 2010 kon het stafkaartproject door financiering van de Vlaamse Gemeenschap worden gecontinueerd. Voor een periode van drie jaar wordt een systematische prospectie- en registratieronde in heel Vlaanderen en Brussel gepland. Om rond dat thema blijvend te sensibiliseren, netwerken op te bouwen met andere erfgoedactoren in Vlaanderen en de opgedane expertise verder te verspreiden in het Vlaamse erfgoedveld organiseerden KADOC en Amsab-ISG op 5 februari 2011 een tweede studiedag 'Gluren bij de

buren, migrantenorganisaties en hun erfgoed' in de lokalen van FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw, in Brussel.

PROFESSIONALS EN VRIJWILLIGERS

Op die workshop werden sprekers van erfgoedinstellingen uit onze buurlanden uitgenodigd die een jarenlange expertise hebben opgebouwd inzake de bewaring en valorisatie van migratiearchieven. Daarnaast kwamen ook twee migrantenorganisaties uit Vlaanderen aan het woord: de Ghanese organisatie Centrum voor de Ontwikkeling van de Jeugd van Ghana uit Gent en de multi-etnische vrouwen-

organisatie Vrouwen in Beweging uit Ronse, die hun culturele werking en erfgoedbeleving toelichtten.

Tatiana Sagatni gaf een exposé over het Franse documentatiecentrum Génériques (Parijs). Die instelling werd in 1987 opgericht en besteedt bijzondere aandacht aan het lokaliseren, inventariseren en ter beschikking stellen van erfgoed over de geschiedenis van migratie vanaf de negentiende eeuw. Génériques werkt nauw samen met het officiële Franse archiefwezen, zoals de Archives nationales. De samenwerking met de Direction des Archives de France leidde in 1999 en 2004 tot de publicatie van de lijvige inventaris *Les étrangers en France. Guide des sources d'archives publiques et privées XIXe-XXe siècles*. Die biedt een overzicht van zowel publieke, regionaal en nationaal, als private archieven en geeft informatie over diverse organisaties van migranten, maar belicht ook vooraanstaanden met een migrantenachtergrond in de politieke, kunst- en economische wereld. Parallel werd gewerkt aan de oprichting van de online databank Odysseo. Die geeft toegang tot een scala van bronnen, gaande van affiches en periodieken tot iconografisch en audiovisueel materiaal en is dus een belangrijk werkinstrument voor onderzoekers. Door de toenemende belangstelling voor het thema is er ook bij de gebruikers een grotere diversiteit merkbaar.

Het bewaren van erfgoed behoort niet tot de kerntaken van Génériques. Het centrum fungeert veeleer als een schakel tussen de archiefvormer en de bewaarinstelling en heeft voornamelijk een transitfunctie. Génériques speelt dus een mediërende rol tussen de erfgoedproducenten en de professionele bewaarinstellingen. Het centrum werkt intensief samen met de migrantenorganisaties. Ze worden betrokken bij de realisatie van grote publieksmomenten of colloquia, die vaak een sensibiliserend effect hebben. Over deze en andere activiteiten wordt uitgebreid gerapporteerd in het huistijdschrift *Migrance*.

Antoinette Reuter is als vrijwilliger betrokken bij het Centre de documentation sur les migrations humaines in Dudelange in het Groothertogdom Luxemburg. Zij lichtte de werking van dat centrum toe, dat volledig van vrijwilligers afhankelijk is en wortels heeft in grassrootsbeweging.

Affiches van het Gentse Centrum voor de Ontwikkeling van de Jeugd van Ghana en van Vrouwen in Beweging uit Ronse.

gen. In Luxemburg heeft ongeveer de helft van de bevolking een migratieachtergrond. Aandacht voor dat thema is er dan ook evident. Ondanks die belangstelling ontbreken de nodige middelen voor een professionalisering. In het Groothertogdom Luxemburg wordt in het algemeen weinig geïnvesteerd in archiefinstellingen, waardoor zelfs publieke archieven worden bedreigd.

Het centrum investeert veel in tijdelijke activiteiten die het onderwerp migratie naar een breed publiek vertalen. Het hanteert daarbij een globale visie op migratie. Zowel autochtone Luxemburgers als migranten worden bij de

projecten betrokken. Het centrum focust op een verscheidenheid aan archieven, zoals persoons-, verenigings- en/of bedrijfsarchieven. Zo werden op zijn initiatief ongeveer 200.000 dossiers van immigranten, *déclarations d'arrivée*, gedigitaliseerd. Dat project werd gerealiseerd in samenwerking met de universiteiten van Luxemburg en Metz. Verder steunt de werking op intensieve samenwerking en netwerking, zowel op lokaal als internationaal vlak. Op Europees niveau ijvert de instelling voor de bewaring en verwerking van migrantenerfgoed in archieven en musea.

Teun de Bruijn gaf een uiteenzetting over het Erfgoedcentrum DiEP in Dordrecht. Dat ontstond in 2007 uit de samenvoeging van het Stadsarchief en de collecties van het Bureau Monumentenzorg en Archeologie Dordrecht. Het stadsarchief, dat werd opgericht in 1885, beheert zowel de gemeentearchieven als archieven van particuliere organisaties. Het Nederlandse archiefwezen kreeg rond 2000 grote belangstelling voor het migrantenerfgoed, waarbij de focus zowel lag op het opsporen als het verwerven ervan. Het stadsarchief speelde een pioniersrol in de projecten rond migratie. Dordrecht telt ongeveer 118.000 inwoners. Turken, Antillianen, Surinamers en Marokkanen behoren tot de grootste migrantengemeenschappen van de stad. Met de Turken en de Antillianen werden diverse projecten gerealiseerd.

Zo werden in 1999 contacten gelegd met de Turkse Stichting Tuana voor een erfgoedproject. In 2001 trokken onderzoekers en leden van de Stichting naar Kayapinar, een dorp in Centraal-Anatolië waaruit de meeste Turkse inwoners van Dordrecht afkomstig zijn. Door interviews trachten ze het dagelijks leven, de gevolgen van migratie en de rol en invloed van de emigranten op de lokale gemeenschap vast te leggen. Een fotograaf stond in voor het beeldmateriaal. Het project was een groot succes en leidde tot de publicatie van een tweetalig boek, een dvd, een fotocollectie, geluidsbanden, filmbeelden en egodocumenten. Het verzamelde erfgoed kwam uiteindelijk in de collectie van het erfgoedcentrum terecht.

DiEP heeft heel wat lessen getrokken uit de projectwerking rond migrantenverenigingen en hun erfgoed. Hun inbreng is van vitaal belang, maar contacten leggen en onderhouden is niet vanzelfsprekend en is een werk van lange adem. De initiatiefnemers koesteren vaak te hoge verwachtingen. Bovendien gaat het vooral om een specifiek soort bronnen, namelijk oral history.

MIGRANTENORGANISATIES

Eric Hayfron-Ashun stelde het Gentse Centrum voor de Ontwikkeling van de Jeugd van Ghana voor. De voorzitter van de organisatie gaf een kort overzicht van de gebeurte-

nissen die tot de Ghanese diaspora hebben geleid. De politieke instabiliteit in Ghana zorgde in de jaren 1970 voor een migratiegolf naar Nigeria, die zich in de jaren 1980 uitbreidde naar verdere bestemmingen, zoals West-Duitsland en België, met concentraties in Gent, Antwerpen, Brussel en Luik. De eerste Ghanese arriveerden in Gent rond 1982. Vandaag zijn er ongeveer 1500 in de stad. Bij hen groeide het besef dat de verhalen van hun migratie moesten worden opgetekend. Hier zien we het belang van erfgoed als identiteitsvormer. Voor de Ghanese gemeenschap is die registratie vooral belangrijk voor het nageslacht, maar voor de vereniging maken die verhalen ook deel uit van de Vlaamse geschiedenis. Omdat de jonge vrijwilligersorganisatie, als vzw opgericht in 2008, maar een beperkte slagkracht heeft, zocht ze partners voor de realisatie van het project, waarbij ze een beroep deed op de Federatie van Zelforganisaties Vlaanderen en Heemkunde Vlaanderen. Voor de bewaring van de interviews werd reeds contact opgenomen met Amsab-ISG.

Safia Marzouki en Nadia Srasra lichtten de werking van Vrouwen in Beweging toe, een organisatie uit Ronse die vrouwen uit diverse gemeenschappen samenbrengt. De vereniging is opgericht in 2005 en werd in 2007 een vzw. Ze heeft als doel de cultuurparticipatie van allochtone vrouwen te vergroten en de contacten tussen de vrouwen van de verschillende gemeenschappen in de stad te bestendigen. Cultuurbeleving is een belangrijk onderdeel van de werking. Daarvoor wordt actief samengewerkt met andere verenigingen. Vrouwen in Beweging weet daarvoor veel allochtone vrouwen te bereiken. Via het Oost-Vlaamse diversiteitscentrum ODiCe komt de organisatie ook in contact met het autochtone middenveld. In 2009 werd in het kader van 'Ronse Wereldstad' een totaalproject uitgewerkt met ODiCe, de Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims, Wereldsolidariteit en de stad Ronse. Dat mondde onder meer uit in een debat, een tentoonstelling, een culturele wandeling en een educatief aanbod voor het secundair onderwijs. De tentoonstelling focuste op de Tunesische migratie in Ronse en gunde het publiek een blik op de ervaringen van de eerste generatie migranten, die vanaf 1963 vooral werd aangetrokken door de textielindustrie in de regio. Marzouki sloot zich aan bij

het vertoog van Eric Hayfron-Ashun en beklemtoonde het belang van erfgoed als identiteitsvormer. Binnen de organisatie wordt daar echter creatief mee omgegaan.

REFLECTIES

Jan De Maeyer en Geert van Goethem, directeurs van respectievelijk KADOC en Amsab, eindigden met een aantal algemene bespiegelingen. Migratie is een belangrijke component van de geschiedenis van een plaats, een regio of een land. De verschillende erfgoedprojecten over migratie bevestigen dat. Terwijl diverse organisaties zich inzetten om hun cultureel patrimonium onder de aandacht te brengen, moeten archiefinstellingen hun expertise ter beschikking stellen voor de veilige bewaring van die erfgoedgehelen en de organisaties waar nodig ondersteunen. De belangstelling van KADOC en Amsab voor het migrantenerfgoed vloeit voort uit hun functie als bewaarinstelling en expertisecentrum. Aandacht voor het migrantenmiddenveld is een onderdeel van hun missie. KADOC benadert dat middenveld en zijn erfgoed vanuit zijn interesse voor de evoluerende wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving. Voor Amsab sluit dat aan bij zijn focus op sociaal-progressieve bewegingen en hun erfgoed. Bij de verkenning van dat nieuwe werkveld wordt gewerkt aan de opbouw van een vertrouwensrelatie. De Maeyer benadrukte het belang van de interactie met de migrantenorganisaties en onderstreepte het engagement en de blijvende inspanningen van KADOC en Amsab op dat vlak.

Migrantenorganisaties en collectiebeheerders moeten tot een verhouding komen waarbij alle betrokkenen erop vooruitgaan. Er kunnen diverse vormen van samenwerking gestalte krijgen. Publieksgericht werken is daarbij essentieel. Belangrijk is ook dat de migrantenorganisaties een volwaardige stem hebben. Samenwerking tussen de middenveldorganisaties, de erfgoedinstellingen en de academische wereld is het sleutelwoord. In dat proces spelen de diverse overheden eveneens een belangrijke rol. De inbreng van specifieke competenties moet leiden tot een synergie, die het thema ten goede komt.

Religie, kolonisatie en dekolonisatie in Congo

Verslag van een colloquium

JEAN-LUC VELLUT Emeritus hoogleraar, Université Catholique de Louvain-la-Neuve

Van 8 tot 10 november 2010 organiseerde KADOC in Leuven een internationaal symposium ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid van de Democratische Republiek Congo. Een zestigtal Afrikaanse, Europese en Noord-Amerikaanse deelnemers, onder wie 25 sprekers, lieten hun licht schijnen op de veelvormige relaties tussen religie, kolonisatie en dekolonisatie in Congo, Rwanda en Burundi. Dat colloquium vormde één luik van een drieluik aan activiteiten dat KADOC opzette in dat herdenkingsjaar. Het erfgoedproject 'Religie en kolonisatie: Congo 2010. Mondelinge bronnen aangaande de receptie en perceptie van westerse religieuze opvattingen en praktijken in Congo en Rwanda, 1885-1960' en een fototentoonstelling ('Getuigen van een missie') in de pandgangen van KADOC vormden de andere luiken.

CHRISTENDOM EN POLITIEK IMPERIALISME

De inleidende lezing werd gegeven door Vincent Viaene, de drijvende kracht achter het organiserend comité. Hij stelde het christendom en de verschillende humanistische bewegingen voor als de siamese broers van het imperialisme. Hoewel al die internationale bewegingen verenigd en verdeeld werden door politieke grenzen en andere tegenstellingen, ontmoetten ze elkaar af en toe toch rond gemeenschappelijke kwesties. Het was onder impuls van die internationale beweging met uiteenlopende gezichten dat Afrika nauwer geïntegreerd werd in een globaliserende wereld. Die invalshoek overstijgt de postkoloniale strekking

Het colloquium vond plaats in de Promotiezaal van de KU Leuven.

die geneigd is de koloniale periode in de geschiedenis van Centraal-Afrika en Congo te eenvoudig voor te stellen.

De band tussen staatskerk en politiek imperialisme kwam aan bod in de lezing van Miguel Bandeira Jerónimo over Beneden-Congo en Angola op het ogenblik van de koloniale verdeling. Andere bijdragen over dat thema focussten meer op specifieke casussen, zoals het levensparcours van vooraanstaande missionarissen, zowel van hogere als bescheiden rang in de katholieke hiërarchie. Een opmerkelijke bijdrage (Élisabeth Boyi) gaf de moeilijkheden weer die opdoken bij de studie van katholieke tradities die zich ontwikkelden tijdens zes generaties van een familie afkomstig uit Kasai.

De manier waarop de missies inwerkten op de koloniale cultuur, werd vanuit verschillende gezichtspunten geanalyseerd. Vooral de band tussen de medische koloniale bureaucratie en de katholieke kerk trok de aandacht (Aimery Kalema), evenals de kerkelijke invloed op het ontstaan van een koloniale ruimte in Kasai rond missieposten en christelijke gemeenschappen (Bram Cleys). Ook de culturele productie van de missiekerken kwam aan bod in heel wat lezingen, met name in de foto's die sommige sprekers gebruikten. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Anne Cornet, die de plaats van religieuze en wereldlijke muziek in de missies in de regio van de Grote Meren onderzocht aan de hand van zowel katholieke als protestantse bronnen.

PROTESTANTISME EN ISLAM GEMARGINALISEERD?

Die aandacht voor de protestantse aanwezigheid in Belgisch Centraal-Afrika was veeleer uitzonderlijk op het colloquium. Meer specifiek waren het enkel messianistische stromingen die aan bod kwamen, met name via bewegingen van religieus enthousiasme en de syncretistische afgeleiden van de verschillende protestantse tradities. In het licht daarvan werd de beweging van christelijke opleving in de jaren 1920 in het noorden van Katanga (David Maxwell) voorgesteld. Dat was de enige bijdrage die de massale bekeeringen beschreef, die gekenmerkt werden door de verkondiging van een hereniging met Christus en door de bereidheid om te breken met oude rituelen. Deze casestudy vertoont duidelijke parallellen met de gelijktijdige beweging opgestart door Simon Kimbangu.

Ook de *Watchtower*-traditie, een andere vorm van die messianistische stroming, trok de aandacht van de sprekers. De Kitawala-beweging, ontstaan in Zuid- en Centraal-Afrika, werd gekenmerkt door haar radicaal karakter en haar verzet tegen sociale en politieke hiërarchieën. Dominic Pistor belichtte in een opmerkelijke lezing hoe, in het kader van het Tienjarenplan van de jaren 1950, de Belgische koloniale administratie zich inspande om een onderscheid te maken tussen de politieke en de godsdienstige belangen van de Kitawala en om dat godsdienstige element aan haar rurale ontwikkelingsbeleid te verbinden.

De islam kwam tweemaal aan bod. Ashley Leinweber behandelde de historische marginalisering van de moslimwereld in het Belgische koloniale gebied, zoals die naar voren kwam in de herinneringen van moslims in Maniema vandaag. Geert Castryck analyseerde de verschijningsvormen van de moslimwereld in Bujumbura aan het einde van de koloniale periode. Het was een van de zeldzame tussenkomsten die de religieuze factor in een stedelijke omgeving onder de loep namen.

“Après le Service pour le repos de l’âme de Léopold II”, Tumba, 1909.
[KADOC, Fotocollectie redemptoristen]

RELIGIE TUSSEN GENEZING, VERLOSSING EN POLITIEK

Er bestaat voor de term ‘godsdienst’ geen alternatief in Bantoetalen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vage grenzen tussen ‘godsdienstige bewegingen’, genezingsbewegingen en opvattingen over macht heel wat aandacht kregen op het colloquium. Nancy Hunt behandelde profetische bewegingen in de Evenaarsregio in het interbellum. Haar lezing getuigde van een geslaagd gebruik van een grote waaier van geschreven en materiële bronnen en van de nauwe samenwerking van historische en antropologische benaderingswijzen die zo kenmerkend is voor de ‘Afrikanistische’ geschiedschrijving. De schrik die deze bewegingen hebben opgewekt bij de koloniale bureaucratie,

lag aan de basis van een geschreven documentatie die nog steeds een essentiële rol speelt in het werk van de historicus.

Ook enkele bijdragen van Congolese sprekers lieten zien hoe moeilijk het was om de grenzen tussen ‘politiek’ en ‘godsdienst’ af te bakenen. Dat was met name zo tijdens periodieke uitbarstingen van geweld, zoals tijdens de opstanden van Ndengese in de jaren 1920 (Joseph Nkoso) en de opstand van de mulelisten in de jaren 1960 (Kian-gu Sindani). In de periode van de dekolonisatie hebben de missies een zware tol betaald tijdens dergelijke crisissen. Dat was bijvoorbeeld het geval in de missie van de spiritijnen en die van de picpussen. Die laatsten, die pas laat naar Congo kwamen, sloten hun koloniale geschiedenis af

met een crisis die gekenmerkt werd door twijfel (Édouard Brion).

EEN GETORMENTEERDE GESCHIEDENIS TUSSEN UNIVERSALISME EN INDIGENISME

Welke conclusies trekken we na deze dagen? Ikzelf onthoud voornamelijk de aandacht die besteed werd aan culturele bronnen. Dat weerspiegelt trouwens een algemene tendens in de huidige geschiedschrijving die breder gaat dan de afrikanistische. Hetzelfde geldt voor de aandacht voor individuele levensverhalen, een benadering die - voor Afrika niet meer dan elders - geen afbreuk doet aan het belang van sociale contexten en particuliere geschiedenissen: het christendom werd noch in Afrika, noch binnen Congo op dezelfde manier ingeplant.

Wat wel gedeeld werd over het hele territorium, is het klerikalisme dat zo typerend was voor de Belgische kolonie en leidde tot een soort staatskerk die de kolonie erfde van het Congo van Leopold II. Uiteraard hebben de missiekerken ook perioden van emancipatie gekend tegenover de koloniale bureaucratie. Dat was vanzelfsprekend het geval voor protestantse gemeenschappen, maar zelfs in de katholieke kerk waren onafhankelijke stemmen te horen, zoals bijvoorbeeld bij de jezuïeten (Anne-Sophie Gijs). Het afstand nemen vanwege de katholieke wereld was overigens een beslissende factor in de omschakeling van de Belgische politiek ten opzichte van het regime van Leopold vanaf 1906. Er waren ook andere kritische signalen, zoals die van een missionaris-bisschop over de verwaarlozing van het platteland in de ontwikkelingsprogramma's in Katanga in de jaren 1940-1950 (Léon Verbeek). Meer algemeen nam de afstand tussen katholieke kerk en koloniale staat geleidelijk toe naar het einde van de jaren 1950. Maar zelfs met die kanttekeningen, die zelden publiek werden getoond, stemde de katholieke kerk van Belgisch Congo in met een materiële visie op het christendom, gekoppeld aan een sociale en economische orde die van hogerhand bedacht en opgelegd werd. Geïnspireerd door haar uit België geïmporteerde conservatieve traditie maakte die strategische keuze de kerk tot een bondgenoot van een technocratisch en autoritair koloniaal regime.

Die erfenis van botsingen leidde tot een cultuur van afgunst, die ook tijdens het symposium regelmatig opdook. Ook de bezorgdheden van indigenisten, vandaag gerecycleerd in de stroming van de 'subaltern studies', hebben hun impact gehad op deze ontmoeting. Al die factoren hebben een klimaat van onzekerheid en onbeslistheid in de hand gewerkt, waarvan ook het colloquium getuigde. In een wereld waar de grenzen tussen het streven naar genezing, naar bescherming tegen het kwaad en naar verlossing slechts in beperkte mate gedefinieerd waren, heeft het christendom een centrale, maar onbesliste plaats ingenomen, met veel misverstanden, die tot vandaag doorwerken. Het is dan ook veelbetekenend dat het colloquium slechts uitzonderlijk de kwestie van individuele bekeringen heeft aangesneden.

Desondanks kon de wederzijdse fascinatie van Congolese actoren en Europeanen in deze geschiedenis van het Congolese christendom niet onvermeld blijven. Zo besprak Piet Clement de ontmoeting van een franciscaanse missionaris, Placide Tempels, met de Lubacultuur van Katanga en de persoonlijke ontdekkingsstocht die uit die ervaring voortkwam. Met zijn boek over 'Bantoe-filosofie' wilde hij een universele draagwijdte geven aan een, niet-kritische, filosofie die mondeling werd overgedragen, maar die volgens Tempels een plaats moest krijgen in het universum van de filosofie. Paradoxaal genoeg wekte het essay van Tempels meer aandacht in Parijs dan in Congo. Zoals wel aangestipt werd tijdens de discussies, cultiveerde Tempels een zeker romantisch aura en ging zijn visie op de Afrikaanse culturen van Katanga voorbij aan de verwoestingen aangericht door het steeds aanwezige wantrouwen tegenover het Kwade en door tovenarij.

Het profetisme van Simon Kimbangu getuigt ook van een diepgeworteld misverstaan. Zijn fascinatie voor een christendom dat bevrijdt van tovenarij en ziekte, werd besproken door Ngoma-Binda. De spreker verwierp het universalisme van de profetische beweging in naam van een autochtone visie op de Congolese geschiedenis. Die werd ons voorgesteld als een lijdensweg over verschillende eeuwen, met Kimbangu als mystieke 'statie'.

Simon Kimbangu en Placide Tempels waren beiden buitengewoon visionair. Ze bevonden zich tussen het universalisme en indigenisme, ze streefden naar een erkenning door de Ander en ze werden beiden meegesleept door de besluiteloosheid van een geschiedenis die, doorheen de feiten, tegelijkertijd autochtoon én kosmopolitisch was. Het is deze getormenteerde geschiedenis die op het colloquium uitvoerig werd besproken.

‘Zing en wees vrolijk!’

Een project en enkele pistes voor onderzoek naar muziekcultuur

STAF VOS

In de gangen van KADOC gonst het van muziek. In opdracht van de provincie Vlaams-Brabant coördineert het centrum een project over populaire muziek sinds 1800. De eigen collecties in archief en bibliotheek bieden bovendien boeiend materiaal om vooral de religieus geïnspireerde muziekbeoefening in kaart te brengen. Deze bijdrage presenteert het Vlaams-Brabantse project en belicht enkele mogelijke pistes voor toekomstige studie van de verhouding tussen muziek en religieuze contexten.

MUZIKAAL ERFGOED EN MUZIEKHISTORISCH ONDERZOEK

De erfgoedsector in Vlaanderen draait op volle toeren. Tijdens het voorbije decennium wisten ook musici en muziekwetenschappers hun werkterrein te laten erkennen. Onder meer bladmuziek (alle vormen van neergeschreven muziek), muziekdocumentatie en -iconografie, muziekinstrumenten, audiovisuele dragers en bijbehorende apparatuur, muziekgebouwen en allerhande overdrachts- en uitvoeringspraktijken worden nu door de overheid begrepen als ‘muzikaal erfgoed’.

Sommige lokale erfgoedhouders (gemeenten, verenigingen, festivalorganisaties, muziekscholen of jeugthuizen) of individuele geïnteresseerden willen graag met die erfenis aan de slag om ze te valoriseren in uitvoeringen, tentoonstellingen of gelegenheidspublicaties. Zij stuiten dan op de vraag naar de ruimere historische betekenis ervan, een vraag die het perspectief van de lokale speler over-

De fanfare van Linkebeek in 1953. [KADOC, KFA6814]

stijgt. Welke evolutie kenden muziekgenres bijvoorbeeld, en waarom verloren ze hun populariteit? Welke politieke, levensbeschouwelijke of commerciële belangen werden door muziekgroepen verdedigd? Leidde muziekbeoefening tot sociale samenhang, of juist tot conflict? Lokale verenigingen hebben niet altijd de middelen om een dergelijk onderzoek te voeren.

MET TOETERS EN BELLEN!

De provincie Vlaams-Brabant wil de erfgoedhouders op dat domein ondersteunen. Vanaf september 2010 engageerde ze KADOC en partners (ADV, Amsab-ISG en het Liberaal Archief) voor een eenjarig onderzoeksproject met de

werktitel *Met toeters en bellen. Populaire muziekcultuur in Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw*. Daarmee bouwt de provincie voort op een bestaand samenwerkingsverband dat eerder al leidde tot een gezamenlijke bundel over de sociale en economische geschiedenis van de provincie (2001) en het succesrijke *Voetsporen van devotie. Processies in Vlaams-Brabant* (2008), telkens vergezeld van een tentoonstelling. Het huidige project omvat in hoofdzaak het verzorgen van een uitgebreide boekpublicatie die in april 2012 wordt voorgesteld op een muzikaal publieksevenement in Tienen. In afwachting daarvan vond op 18 juni 2011 een studiebijeenkomst plaats die toegankelijk was voor alle geïnteresseerden en aandacht besteedde aan

zowel het historisch onderzoek (voormiddag), als de zorg voor muzikaal erfgoed (in samenwerking met Resonant).

De onderzoekers die vanuit de vier partnerinstellingen samenwerken aan het gevraagde boek over 'populaire muziekcultuur', maken er een collectief werkstuk van. Elke auteur heeft een eigen werkterrein, zoals blaasmuziek (Liberaal Archief), koren en liedbeweging (ADV), popmuziek na 1960 (Amsab-ISG). KADOC verzorgt de coördinatie en staat onder meer in voor dans- en feestmuziek vóór 1960, theaternieuw (operette, revue, musical) en muziek scholen. Het 'populaire' karakter van de bestudeerde muziekcultuur wordt met andere woorden heel ruim gedefinieerd. Het boek mag geen regionale variant worden van bestaande elitaire muziekgeschiedenissen waarin alleen gevestigde namen worden gepresenteerd. Maar omgekeerd mag men ook het historische belang niet onderschatten van bijvoorbeeld opera of liturgische muziek voor de creatie van 'populaire muziek'.

Operamelodieën die vandaag nauwelijks nog bekend zijn, werden tot voor enkele decennia immers wel gebruikt in fanfare-, dans- en carnavalsmuziek. In de muziek scholen die door overheden of particulieren waren opgericht, werden klassieke virtuozen, maar ook de leden van de harmonie of de popgroep opgeleid. Geëxperimenteer in jazzkelder, rockgarage of folkschuur liet na enige tijd en met hulp van de muziekindustrie hele festivalweiden vollopen. *Met toeters en bellen* wil geen hokjesdenken over muziek bestendigen, maar juist relaties tussen verschillende historische genres en contexten aantonen. Op een dergelijk breed canvas kan de strijd tussen verschillende groepen - elites, minderheden of massa's - des te beter uit de verf komen.

GROEPEN, UITWISSELING EN OPVOERING

Om dezelfde reden zal de publicatie niet worden opgedeeld per genre of formatie, maar zullen de auteurs hun werkterrein exploreren in drie interpretatief-thematische delen met telkens twee hoofdstukken. De groep staat centraal in het eerste deel: niet alleen de vaak geroemde 'harmoniserende' kracht van muziek, maar ook de capaci-

teit om met beladen deuntjes, gebaren of liedteksten de onderlinge confrontatie tussen sociale en culturele groepen te verhevelen.

Een tweede deel werkt de mechanismen van uitwisseling verder uit. Tijdens de vorige twee eeuwen maakten mensen immers op uiteenlopende manieren kennis met muziek: via de dagschool, in officiële of alternatieve muziek scholen, door het voorbeeld van vrienden in harmonie of jeugdclub, of langs allerhande mediakanalen en merchandising. De daarbij horende verschuivingen in repertoire en aanpassingen aan muziekinstrumenten overstegen uiteraard de grenzen van de eigen streek: regio's die sinds 1995 tot de huidige provincie Vlaams-Brabant behoren, kenden in de twee voorgaande eeuwen voortdurend interactie met de voormalige provinciehoofdstad Brussel en, afhankelijk van het moment en het genre, met Parijs, Wenen, Liverpool of Hollywood.

Het samenspel tussen lokale en internationale dynamiek bepaalde ten slotte ook de manieren van opvoering, die aan de orde komen in het derde deel van het boek. Vlaggen, majorettes of het gedrag van de muzikanten op een podium waren geen nevenverschijnselen, maar bepaalden mee de kern van de zaak. Muziek krijgt nu eenmaal ook op een visuele manier een symbolische waarde. De ruimte waar de muziek weerklonk, tijdens een volksfeest op straat of door de hoofdtelefoon in een slaapkamerstudio, had eveneens een sterke invloed op de ervaring ervan.

MUZIKALE BRONNEN

Het bronnenmateriaal voor dit onderzoek is vanzelfsprekend zeer divers. De auteurs kunnen recente aspecten evalueren via interviews met actoren in het lokale, regionale en (inter)nationale muziekleven. Dergelijke gesprekken kunnen echter slechts worden begrepen in confrontatie met persreacties of -aankondigingen, administratieve archiefstukken, beeldmateriaal, bladmuziek en - niet het minst - geluidsmateriaal uit de betreffende periode. Voor oudere perioden ontbreken de mondelinge bronnen, maar worden de rol en de beleving van muziek gereconstrueerd aan de hand van documentatie uit de belangrijke Belgi-

Muzikale bron op KADOC. [KADOC, KA4154]

sche onderzoeksbibliotheken en archieven van Vlaams-Brabantse gemeenten, verenigingen en scholen (voorlopig slechts deels geregistreerd in <www.muziekbankvlaanderen.be>).

Daarnaast zijn ook persoonlijke collecties en advies van experts in de verschillende deeldomeinen van onschatbare waarde. Het is immers de bedoeling van de publicatie om een doorverwijfsfunctie te vervullen en geïnteresseerden op weg te helpen naar de meer gespecialiseerde literatuur. Tot slot bewaren ook de vier betrokken culturele archiefinstellingen collecties die voor onderzoek naar diverse muziekculturen in Vlaams-Brabant van belang kunnen zijn, zoals onder meer socialistische strijdlieden (Amsab), liederavonden van het Willemsfonds (Liberaal Archief), het archief van het Algemeen Nederlands Zangverbond

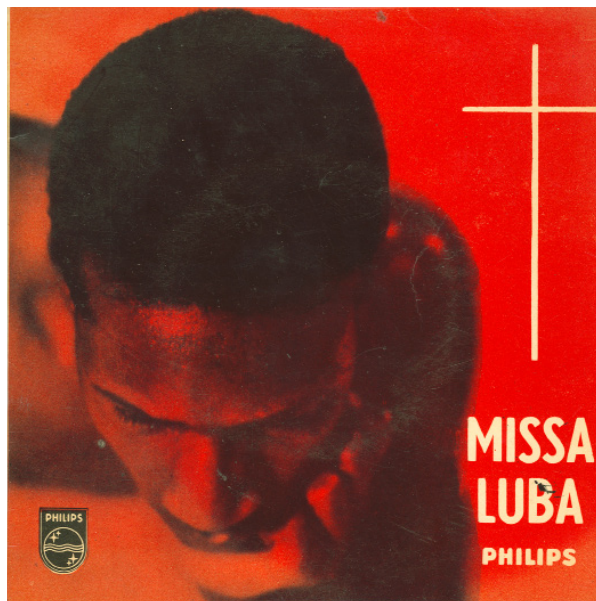
(ADVN) of van Fedekam en het Koninklijk Muziekverbond van België (KADOC).

TOEKOMSTMUZIEK: 'RELIGIEUZE MUZIEK-CULTUUR'

Op KADOC zijn al langer plannen om de rijke muziekcollectie te valoriseren. Dat zou kunnen met onderzoek naar 'religieuze muziekcultuur' sinds 1800, een thema dat in het Vlaams-Brabantse project slechts een beperkt aspect van de opzet uitmaakt. Naar analogie met de hoger beschreven opvatting van populaire muziekcultuur zijn ook hier niet enkel de klassieke meesterwerken uit de traditie van 'gewijde muziek' een analyse waard. De vraag hoe muziek tijdens de vorige twee eeuwen in de religieuze praktijk werkte - of net weerstand opriep - vergt een veel ruimer bronnenonderzoek dat de hele ontstaans- en gebruikscontext in kaart brengt.

Dat kan gebeuren aan de hand van de invalshoeken van *Met toeters en bellen*. De voortdurende herformulering van kerkmuzikale idealen bijvoorbeeld, gebeurde onder invloed van internationale uitwisseling op congressen en persoonlijke contacten tussen musici, geestelijken en leken. Zij wilden de muziek een belangrijke rol geven in de liturgie, maar bepaalde groepen kwamen in conflict over het geschikte repertoire: moest de muziek in de liturgie meerstemmig zijn, gezongen in het Latijn en prachtig om naar te luisteren, of juist makkelijk om mee te zingen in de volkstaal? Was kerkmuziek een zaak van vrouwen of enkel van mannen? Paste slechts een uitgepuurd gregoriaans, of ook een zwoel jazz- of popritme?

De Heilige Stoel bepaalde de marsrichting, onder meer in het motu proprio van 1903 en in besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Maar in de marge werd enthousiast geëxperimenteerd. Voor het gebruik van muziek binnen en buiten de liturgie moet bovendien naar plaats en manier van opvoering worden gekeken. Een onpersoonlijk orgel hoog op het oksaal of samenzang in een kring maakte een groot verschil. Van de jaren 1930 tot de jaren 1960 kon muziek ook spreek- en bewegingskoren bezielen in grote openluchtstadions, waar de liturgie, met

Een plaatje uit onze collectie. [KADOC, KMS412]

deelname van geestelijken, deels als esthetisch spektakel werd geënceneerd. En leidt de zang van Soeur Sourire of de Noord-Ierse groep The Priests een eeuwig leven in videoclip op Youtube?

ZANGBOEKEN, TIJDSCHRIFTEN, PLATEN EN ARCHIEFDOZEN

KADOC bewaart veel bronnen waarmee het historische belang van genres en praktijken in de (Belgische) religieuze muziekcultuur opnieuw onder de aandacht kan worden gebracht. Zo is er de bijzonder rijke collectie gregoriaanse antifonen, gradualen, processionales, compilaties en uittreksels voor bijzondere plechtigheden. Op basis van aantekeningen, partituuruitgaven en opstellen in liturgische tijdschriften kan de verschuivende uitvoeringspraktijk ervan worden gereconstrueerd. Een tweede deelcollectie vormen de niet-gregoriaanse zangboeken, met hoofdzakelijk uitgaven in de volkstaal uit zowel de perioden vóór als na Vaticanum II. Uit opeenvolgende versies van vandaag nog bekende bundels, zoals Zingt Jubilate, maar ook in zang-

boekjes voor jeugdbewegingen of volksmissies en gelegenhedencomposities kan een verschuiving in muziekstijlen en tekstkeuze blijken.

Vervolgens vraagt de institutionele inbedding van dat muziekrepertoire om aandacht. In samenwerking met Resonant en andere partners wordt de ODIS-databank verder uitgebouwd voor het muzikale middenveld. ODIS geeft onder meer de banden weer tussen personen, organisaties, instellingen en hun periodieke publicaties en archiefbestanden. Zo waren belangrijke liedcomponisten uit de vernieuwingsbeweging rond en na Vaticanum II, zoals Ignace De Sutter en Paul Schollaert, verbonden aan het Leuvense Lemmensinstituut. KADOC bewaart ook archivalia van de organist en componist Jaak Nikolaas Lemmens, die deze instelling in 1879 in Mechelen had opgericht, toen hij ook reeds als hervormer van het muziekleven werd geroemd. Het waren de studenten van zijn school die later veelal als koster-organist aan het werk gingen en in hun eigen tijdschriften muzikale, praktische en sociaal-economische aspecten van hun job bespraken. KADOC bewaart onder meer *Gewijde dienst* (1961-2004), maar ook het meer algemene *Musica Sacra* (Frans 1881-1930; Nederlands 1910-1914, 1927-1964) of de Brugse bladmuziekuitgave *Philophone Religieux* (1868-1869).

Tegelijk werd, binnen en buiten het kerkgebouw, naar heel andere presentatiemiddelen voor religieuze overdracht gezocht. Muziek speelde daarin een belangrijke rol. Uitvoerige documentatie vindt men in de archiefbestanden van regisseurs van massaspelen tijdens het interbellum tot de jaren 1960 (Jozef Boon, Ast Fonteyne). Het tijdschrift en audiovisueel materiaal van de vereniging Eigentijdse Jeugd tonen hoe vanaf 1965 bij de salesianen van Don Bosco het evangelie naar jongeren werd uitgedragen in musicals en dansvoorstellingen. Onderzoekers van (religieuze) muziekcultuur hebben daarmee alvast beloftevolle bronnen ter beschikking.

Engineering a New World

Een internationale blik op de geschiedenis van het Belgische ingenieursberoep

PIETER RAYMAEKERS

Technologie grijpt op ontelbare wijzen, zichtbaar of onzichtbaar, gewenst of ongewenst, in ons dagelijks leven in. Niet verwonderlijk dat het historisch onderzoek naar de ingenieursfiguur - toch dé technologieproducent bij uitstek - de laatste decennia in de lift zit. De interactie van deze socio-professionele categorie met andere maatschappelijke domeinen, het religieuze inbegrepen, vormt daarbij een belangrijk aandachtspunt. Via het onderzoeksproject 'Engineering a New World: The Role of Engineers in Modern Society 1800-1914' zet ook KADOC in op dat veelbelovende terrein. In 2011 presenteert de Pieter Raymaekers enkele resultaten van het onderzoekswerk op het internationale forum.

Het onderzoeksproject 'Engineering a New World', dat in 2008 van start ging, wordt door KADOC gerealiseerd in samenwerking met ASRO, het Departement van de KU Leuven voor Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening. Binnen die samenwerking, die moet leiden tot twee doctoraatsproefschriften, treedt Willemijne Linsen op als onderzoeker voor ASRO, terwijl Pieter Raymaekers verbonden is aan KADOC. Het project ambieert een coherente synthese die de Belgische ingenieursgeschiedenis in een internationaal, comparatief perspectief plaatst. De ingenieursfiguur wordt beschouwd als symbool en hefboom voor de transitie van een pre-industriële, agrarische samenleving naar een industriële, kapitalistische en moderne maatschappij. Hij staat ook voor een nieuwe, afzonderlijke beroepsgroep binnen een al even nieuwe, industriële samenleving. In het onderzoek staan daarom de socio-professionele ontwikkeling van het ingenieurs-

Studenten ingenieur-architect aan de Rijksuniversiteit van Gent, 1868-69. [KADOC, KFC620]

beroep en de interactie met de moderne samenleving centraal.

Een blik op de aanknopingspunten en verschillen met de drie grote Europese industrielanden Engeland, Frankrijk en Duitsland laat ons toe om de Belgische case beter te situeren en enkele pertinente, comparatieve onderzoeksvragen te stellen. Om die internationale dimensie van het onderzoek naar de Belgische ingenieurs te garanderen, werd van bij het begin gekozen voor een begeleidend comité van internationale experts. Voor Frankrijk zijn dat André Guillerme (Conservatoire national des arts et métiers) en Antoine Picon (Harvard University), voor Duitsland treedt Ernst Homburg (Universiteit Maastricht) op als expert en de specifieke Engelse case wordt gevolgd door Mike Chrimes van het Institution of Civil Engineers in Londen. Een drietal seminars brachten de Belgische en internationale experts samen en werden aangegrepen om de voortgang van het onderzoek te presenteren en het denkproces te begeleiden.

INSTITUTION OF CIVIL ENGINEERS

Het internationale karakter van het project werd nog bij twee andere gelegenheden extra in de verf gezet. In augustus 2011 kregen beide doctorandi de kans om op uitnodiging van Mike Chrimes de rijke collectie van het Institution of Civil Engineers (ICE) in Londen te consulteren. Het ICE werd opgericht in 1818 en kan beschouwd worden als de moeder van alle Europese ingenieursverenigingen. Vandaag is de instelling uitgegroeid tot een toonaangevend discussieforum en een invloedrijke belangenvereniging voor civiele ingenieurs, die wereldwijd meer dan 80.000 leden telt. Haar kerntaak is grotendeels dezelfde gebleven, “de kunst en wetenschap van het civiele ingenieursberoep koesteren en promoten”. Sinds het einde van de negentiende eeuw is het prestigieuze hoofdkwartier van het ICE gelegen in hartje Londen, in de schaduw van Westminster Abbey en de Big Ben. Het minste wat je kunt zeggen is dat die ingenieurs hun geschiedenis koesteren. Schitterende architectuur, moderne ingenieurstechnieken en historische relictten smelten letterlijk samen onder een imposante koepel. Portretten van alle oud-voorzitters sieren de

muren, terwijl historische publicaties en schilderijen herinneren aan monumentale ingenieursprestaties uit het rijke verleden.

De meest uitgesproken zinnebeelden van het historisch bewustzijn van het ICE zijn zonder enige twijfel de bibliotheek en het archief. De Leuvense onderzoekers kregen vijf dagen om hun weg te vinden in een collectie die twee eeuwen geschiedenis van het ICE herbergt. De bibliotheek bewees onmiddellijk haar nut voor het onderzoek. Voor het eerst werd toegang verkregen tot een aantal specifieke en in principe onmisbare werken die in België onvindbaar zijn. Maar daarnaast bleek vooral de collectie in haar geheel buitengewoon waardevol. Het feit dat er waarschijnlijk nergens ter wereld zoveel boeken over de Engelse en Europese ingenieursgeschiedenis op één en dezelfde plaats zijn verzameld en gecategoriseerd, grepen de onderzoekers met plezier aan om het bibliografisch en historigrafisch overzicht aan te scherpen. Vervolgens werd het archief met een bijzonder doel geraadpleegd. De bewaarde documenten van verschillende Britse ingenieursverenigingen werden uitgekamd op zoek naar de interacties met België. Via een gerichte prospectie van het bronnenmateriaal kon de uitwisseling van ingenieurstechnieken, machines en ideeën tussen Engeland en België worden gereconstrueerd. Vooral de correspondentie van het ICE met enkele Belgische ingenieursverenigingen, de verslagen van industriële studiereizen over het Kanaal en een afspiegeling van relevante publicaties maakten de wisselwerking tussen de twee Europese pioniers van de industriële revolutie zichtbaar. Ook enkele cijfers over ledenaantal, publicaties en participatiegraad werden ingezameld. De vrucht van het onderzoekswerk wordt een gemeenschappelijk artikel dat de Engelse en Belgische ingenieursverenigingen op een systematische wijze met elkaar vergelijkt.

UN INGÉNIEUR, DES INGÉNIEURS

Kort na de passage op Engelse bodem kreeg Pieter Raymaekers de kans om enkele onderzoeksresultaten te presenteren op het internationale colloquium ‘Un ingénieur, des ingénieurs. Expansion ou fragmentation?’ in Parijs. Die bijeenkomst werd op 6 en 7 oktober 2011 geor-

ganiseerd door de prestigieuze École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). In 1980 had in het Ecomuseum in Le Creusot al een colloquium plaatsgevonden over ‘L’ingénieur dans la société française’. De verslagen van dat beroemde congres zijn ondertussen uitgegroeid tot een sleuteldocument voor de wetenschappelijke kennis over het ingenieursberoep. Dertig jaar later vond men het de hoogste tijd om, onder het peterschap van de vereniging Ingénieurs sans Frontières en met steun van onder meer het Centrum Maurice Halbwachs, een nieuwe stand van zaken op te maken van het wetenschappelijk onderzoek. De laatste decennia zijn de historiografie en het sociologisch onderzoek over het ingenieursberoep inderdaad merkbaar gegroeid. Frankrijk en Engeland namen traditioneel het voortouw, maar ook Duitsland, de Verenigde Staten, Nederland, Spanje, Italië en België maakten de laatste jaren een opgemerkte inhaalbeweging.

De spanning tussen eenheid en fragmentatie binnen het ingenieursberoep werd gekozen als de overkoepelende stelling van het colloquium. Kan een beroep de eenheid bewaren, terwijl het tegelijkertijd een segmentering ondergaat? Is die spanning wel zo nieuw? Hoe gaat het beroep om met de heterogeniteit van beroepspraktijken, arbeidsmarkten, functies, sociale categorieën en studieprogramma’s? Heeft dat gevolgen voor de positie van ingenieurs in de samenleving? Een tweede, aanvullende vraagstelling betrof de maatschappelijke rol en verantwoordelijkheid van ingenieurs in de samenleving. Hoe keken de ingenieurs naar de samenleving en naar hun eigen positie en rol daarin? Naast de link met de grote ideologische stromingen, werd hier ook ruimte voorzien voor onderwerpen als beroepsethiek, altruïsme, maatschappelijk engagement en duurzaamheid.

Dat tweevoudige perspectief creëerde de mogelijkheid om de nieuwe inzichten, modellen en internationaal vergelijkende perspectieven van de voorbije drie decennia te synthetiseren. Het huidig onderzoek vat de ingenieur niet op als een statische categorie, maar “als een ruimtelijk en conceptueel fenomeen, onderhevig aan een permanente herdefiniëring”. Op het colloquium werd een breed scala aan thema’s, nationale cases en periodes behandeld. De

architecturale vorming van Italiaanse ingenieurs, de migratie van Oost-Europese ingenieurs, de rol van ingenieursfotografie of het systeem van ingenieursscholen in India vandaag zijn maar enkele van de vele onderwerpen die tijdens de zeven sessies werden behandeld. In het kader van het project 'Engineering a New World' waren vooral de lezingen over de wisselwerking tussen politieke regimes en Catalaanse ingenieurs, de mannelijkheid van Spaanse ingenieurs in de negentiende eeuw, de syndicalisatie van Franse ingenieurs tijdens het interbellum en de niet-technische competenties van Zwitserse ingenieurs vandaag bijzonder inspirerend.

Het slotdebat met enkele vooraanstaande 'ingenieurs-historici', zoals André Grelon en Irina Gouzévitch, slaagde erin een aantal grote lijnen uit het tweedaagse colloquium te distilleren. Het is onmogelijk om alle conclusies hier uit te werken, maar drie overkoepelende spanningsvelden sturen momenteel het wetenschappelijk debat over de ingenieurs en hun geschiedenis. Ten eerste, dé ingenieur bestaat niet en heeft nooit bestaan. De professionele categorie omschrijft allerm minst een homogene groep. De spanning tussen eenheid en fragmentatie lijkt in het voordeel van de laatste beslecht. Niettemin zou toekomstig onderzoek, door een aantal gemeenschappelijke kenmerken te beklemtonen, de beroepseenheid opnieuw op de voorgrond kunnen plaatsen. Ten tweede, sinds de negentiende eeuw wordt het ingenieursonderwijs beïnvloed door een streven naar harmonisatie tussen de polen theorie en praktijk. Die evolutie bepaalde ook in belangrijke mate het zelfbeeld van ingenieurs. Aanvullend werden daar eveneens de verhouding tussen technische vakken en sociale wetenschappen in het curriculum of de roep om specialisatie aan gekoppeld. Ten derde, de specifieke positie van de ingenieur op de werkvloer en in de samenleving situeerde zich op de breuklijn tussen kapitaal en arbeid, twee sociale categorieën die de voorbije eeuwen wel vaker op een frontale confrontatie leken af te stevenen.

BELGISCHE INGENIEURS

Bij dat derde spanningsveld en bij de eerder vermelde vraagstelling over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ingenieurs sloot de presentatie van Pieter Raymaekers aan. Hij behandelde de sociale rol en positie van de Belgische ingenieurs in de tweede helft van de negentiende eeuw. Nadat de Belgische wetenschapshistoricus Jean Baudet in 1984 de historiografie over het ingenieursberoep terecht als "quasi onbestaande" had gedefinieerd, kwam er duidelijk een inhaalbeweging op gang. Tijdens de volgende jaren leverden een aantal historici heel wat inspanningen om het onontgonnen terrein te verkennen en in kaart te brengen. Toch werden de Belgische ingenieurs vaak eenzijdig benaderd vanuit een institutionele invalshoek, met een sterke focus op het ingenieursonderwijs. Complementaire inzichten over het zelfbeeld en de sociale rol van ingenieurs kunnen een nieuw licht werpen op cruciale aspecten van de interactie tussen de ingenieur en de samenleving.

In de tweede helft van de negentiende eeuw beriepen Belgische ingenieurs zich namelijk niet langer uitsluitend op hun technologische deskundigheid. Ze breidden hun interesseveld uit naar de fundamentele maatschappelijke problemen van hun tijd. Niet verwonderlijk dat de situatie van de arbeidersklasse of de zogenaamde *question sociale* met stip genoteerd stond. Bijgevolg eigenden sommige ingenieurs zich voortaan ook een sociale, intermediaire rol toe tussen kapitaal en arbeid. In die mate zelfs dat er sprake was van een nieuw type ingenieur (de sociale ingenieur) en van een nieuwe ingenieursbranche (social engineering). Het professionele verenigingsleven van ingenieurs speelde in dat proces een cruciale rol. In de presentatie werd de oudste en grootste Belgische ingenieursvereniging, de Association des ingénieurs sortis de l'école de Liège uit 1847, als protagonist opgevoerd.

Centraal in de bijdrage van KADOC stond de vraag hoe de Luikse ingenieursvereniging transformeerde van een louter technische beroepsvereniging tot een maatschappelijk geëngageerde reflectiegroep die op termijn ook op de politieke besluitvorming wilde wegen. De motieven voor de plotse opstoot van sociaal engagement waren tweeledig.

Enerzijds wortelde de nieuwe positionering van ingenieurs in een evoluerend zelfbeeld en veranderende maatschappijvisie. Geïnspireerd door positivistische en baconiaanse ideeën wilden de Luikse ingenieurs de sociale progressie van de arbeidersklasse koppelen aan hun universeel vooruitgangsgeloof. Anderzijds was de *question sociale* niet alleen een doel, maar ook een middel. Door zich te specialiseren in de arbeidersklasse zouden niet enkel de expertise, maar ook het prestige van ingenieurs in termen van sociale status en macht worden verhoogd. Om af te sluiten werd stilgestaan bij de reacties van ingenieurs op de arbeidersrevolte van 1886. Het betrof de uitbreiding van het curriculum met sociale wetenschappen, de nauwe samenwerking tussen ingenieursverenigingen, het parlement en de Commissie van Arbeid en tot slot de expertenrol die ingenieurs speelden in bemiddelingsraden, de regulering van arbeid, de uitbetaling van lonen en arbeiderswoningen.

Het veldwerk in Londen, aangevuld met de feedback en de verhelderende debatten in Parijs, zal ontgetwijfeld goed van pas komen tijdens de redactiefase van het doctoraatsproefschrift.